

Osmanlı Döneminde Felsefî Tartışmalardan Arındırılmış Önemli Kelâm Metinleri

Vezir HARMAN*

Bid'at ehlinin akidesinin yayılmadığı beldelerde kelâm ilmine ihtiyaç yoktur.

Bid'at ehlinin itikâdının yayıldığı beldelerde ise kelâm ilmi, farz-ı kifâyedir.

*Gazzâlî*¹

Giriş

İman, akaid ve kelâm birbirleriyle bağlantılı olan ancak bazı açılardan ayrılan kavramlardır. İman esasları altı ilke şeklinde özetlenirken, itikadî meselelerin sınırından ise bahsedilmez. İman, tartışmaya ve şüpheye yer vermeden kalben tasdik etmek olup buna dair esaslar, âlimler tarafından kat'î ve burhânî delillerle ispat edilen ve inkârı küfür sayılan itikâdın ana omurgasını oluşturur. Akâid ise kat'î veya zannî delillere dayanarak tercihte bulunulan, ittifak veya ihtilaf edilen meselelerdir. Kelâm, nassı merkeze alarak itikadî ilkeleri akfî ve naklî delillerle temellendirirken, bazı şüpheleri iptal ederek muhatabı da ikna eder. Bu üç kavram, ayırt edici temel özelliklerinden dolayı üç ifade ile bağlantılı olarak kullanılır: İman esasları, itikadî meseleler ve kelâm yöntemi. Kelâm yöntemi zamanla felsefî dil kullanan muhataplara karşı mezhebin itikâdını savunmak ve onları kendi yöntemleriyle ilzam etmek için felsefî kelâma dönüşmüştür. Dolayısıyla “felsefî kelâm” kelâmdan ayrı bir şey değil, tarihî süreçte kelâmın büründüğü yeni bir anlama ve anlatma biçimidir.

Akâid ilmi, teferruata dalmadan ve fikrî münakaşalara yer vermeden iman esaslarını kısaca izah eder. Bu metot, din eğitiminin ilk safhalarında tatbik edilir. Kelâm ilmi ise bid'ata, sapıklığa ve küfre götüren inançlar ve çeşitli fikrî akımlar

* Yrd. Doç. Dr., Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

1 Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *Ihyâ-u Ulûmi'd-din*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, tsz., c. 1, s. 99.

karşısında, iman esaslarını muhafaza eden, bâtil fikir ve inanışları ilmen çürüterek zihinlerde doğabilecek şüpheleri ortadan kaldıran bir ilimdir.² Bu metot ise din eğitiminin ikinci safhalarında tatbik edilmelidir. Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) göre asıl olan sahih bir itikada ve kesin bir tasdike sahip olmaktır. Bu, taklid ile de meydana gelebildiğinden burhânî delillere ve cedelin inceliklerine ihtiyaç duymayabilir. Kelâma duyulan ihtiyaç ise hastanın tıp ilminin rehberliğine ihtiyaç duyması gibidir. Kişi, sağlıklı ise doktora ihtiyacı olmayabilir, kalbine şek ve şüpheler arız olduğunda ise bunları temizlemek ve izale etmek gerekli olur. Çünkü kesin bir tasdike sahip olmak ve itikadın asıllarında ortaya çıkan şüpheleri izale etmek tüm mükelleflere farzdır.³

Tarihî süreçte kelâm ilminin felsefe ile çoğu zaman problemlili ilişkisini de dikkate alarak akaid ve kelâmı hem yöntem hem de muhataplara göre ayırştırmaya çalışan çabalar olmuştur. Nitekim Osmanlı müfredatı üzerine *Tertibu'l-ülûm* adlı eserin yazarı olan Saçaklızâde (ö. 1145/1733) kelâm ilmini, mebâdi ve makâsıd olarak iki kısma ayırır. Ona göre mebâdi mantık, deliller, cevher-araz gibi konuları içeren aklî meseleleri; makâsıd ise itikadî meseleleri ihtiva eder. İtikadî meselelerin üç kategoride tedvin edildiğini belirten Saçaklızade bunları ve okutulan eserleri belirginleştirir.⁴ Buna göre ilk mertebede itikadî meselelerin muhaliflerle mücadeleye girmeden delillerle özetleyen, Ebu Hanîfe'nin (ö. 150/767) *el-Fıkhu'l-Ekber*'i, Ömer en-Neseî'nin (ö. 537/1142) *Akâid*'i ve Ali b. Osman el-Ûşî'nin (ö. 575/1179) *Emâlî* adlı manzumesi yer alır. Bu eserlerin ifade ettiği birikime "ilmu't-tevhîd ve's-sifât" denir ve bunların içeriği ancak mecâzen kelâm diye isimlenir.⁵ Muhammed b. Yusuf es-Senûsî'nin (ö. 895/1490) *Ümmül-Berâhîn*'i ile Lekânî'nin (ö. 1041/1632) *Cevheretü't-Tevhîd*'i de bu kısma girer. İkinci mertebede ise itikadî meseleleri delillerin ayrıntılarına girmeden ve muhaliflerin görüşlerine fazla dalmadan tartışan eserler yer alır. Gazzâlî'nin *er-Risâletü'l-Makdisiyye fi Kavâidi'l-Akâid* adlı risalesi, İbn Hümâm'ın (ö. 861/1457) *el-Müsâyer*'i ve Lekânî'nin *Cevheretü't-Tevhîd*'i ile şerhi kısmen bu kategoriye girer. Akaidi, aklî ve naklî deliller vasıtasıyla bilmeyi sağlayan şeye kelâm denilmiştir ve bu ilim büyük bir kısmı naklî delillerle desteklenen aklî deliller üzerine bina edilmiştir.⁷ Ancak kelâmî eserlerdeki itikadî meselelerin, tamamen kat'î delillere dayandığını söylemek tekfir kapı açabilir. Zira bunlar arasında zannî delillere dayanan hususlar da bulunur. Nitekim Gazzâlî'ye göre

2 Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, Ankara: Damla Yayınevi, 2014, s. 18.

3 Gazzâlî, *el-Iktisâd fi'l-İtikâd*, nşr. Abdullah Muhammed el-Halîlî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004, s. 16, 17.

4 Saçaklızade Muhammed Maraşî, *Tertibu'l-Ulûm*, thk. Muhammed İsmail Seyyid Ahmed, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1406/1988, s. 144-146.

5 Saçaklızade, *Tertibu'l-Ulûm*, s. 144, 145.

6 Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-din*, c. 1, s. 89-124.

7 Saçaklızade, *Tertibu'l-Ulûm*, s. 145.

“rüyetullah”, “nüzü-l-u İshâ” vb. zannî delile dayanan itikâdî meselelerin tevli mümkün olduğundan, bu meseleleri inkâr edenler tekfir edilmezler.⁸

Saçaklızade’ye göre üçüncü mertebede ayrıntılı delillerle muhaliflerin görüşlerini çürüten eserler yer alır. Mütekaddimîn döneminde Mu‘tezile vb. fırkaların görüşlerini tartışan Ebu İshâk el-İsferâyînî’nin (ö. 418/1027) *el-Câmiu’l-celî ve’l-haflî fi usûlü’l-d-dîn*’i ile *Şerhu’l-Akîde*’si, Bâkılânî’nin (ö. 403/1013) *Hidâyetü’l-müsterşidîn*’i ve müteahhirîn dönemde felsefî konulara yer veren Fahreddin er-Râzî’nin (ö. 606/1210) *el-Mebâhisü’l-meşrikiyye ve Nihâyetü’l-ukûl*’u, Seyfeddin Âmidî’nin (ö. 631/1233) *Ebkârü’l-efkâr*’ı, Kâdî Beyzâvî’nin (ö. 685/1286) *Tavâliu’l-envâr*’ı, Adudüddin el-Îcî’nin (ö. 756/1355) *el-Mevâkıf*’ı ve bu eserin Cürcânî (ö. 816/1413) şerhi ile Tefâtânî’nin (ö. 792/1390) *el-Makâsid* şerhi bu kategoride yer alır.⁹

Saçaklızade’nin, üçüncü mertebede daha ziyade müteahhirûn dönemi kelâm faaliyetini hedeflediği anlaşılmaktadır. Bu dönemde kelâmcılar daha önce Gazzâlî’nin sağladığı meşruiyet zemininden de istifade ederek felsefenin ihtiva ettiği tüm konulara eserlerinde yer vermişler, böylece muhaliflerine İslâm inancını burhânî bir temelde beyan etmeyi amaçlamışlardır. Râzî’nin eserleriyle kendi sistemini oluşturan memzuc eserler, hem yöntem hem de muhteva bakımından eleştirildi. Nitekim Saçaklızade bir talebenin bir yıl boyunca Devvânî’nin (ö. 908/1502) *İsbât-ı vâcib*’inin şerh ve hâşiyelerini okumasının, yaratıcı hakkında yakîni zedeleyip şüphelere yol açmaktan başka bir faydası olmayacağını belirtir.¹⁰ Aslında bu eleştirilerin tarihî bir arka planı da vardır. Nitekim Taceddin es-Sübki (ö. 771/1370) kendi döneminde Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî’nin yolunu terk edip, haşri inkâr eden İbn Sînâ (ö. 428/1037) ile onun yöntemini izleyen Nasîruddin et-Tûsî’ye (ö. 672/1274) tabi olanların saptırıcı bir şüpheye düştüklerinden şikâyet eder.¹¹ İbn Haldun’a göre (ö. 808/1406) ise Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî’nin eserlerinde kelâmî ve felsefî meseleler birbirine karışmazken, Kâdî Beyzâvî ve sonra gelen müelliflerin kelâm ve felsefeyi ayırt edilemeyecek biçimde mezcetmişlerdir. Oysa ki kelâm ve felsefenin tabiat ve ulûhiyet meselelerine bakışı farklıdır; filozof tabiata hareket ve sükûn açısından, kelâmcı ise yaratıcıya işaret etmesi bakımından yaklaşır. Filozoflar, akîl delillerle ilahiyat konularını açıklamaya çalışırken, kelâmcılar selefî nakle dayanarak

8 Gazzâlî, *Faysalu’t-Tefrika*, Tahkik: Mahmud Beycu, Dimeşk: Dâru’l-Beyrûtî, 1430/2009, s. 58.

9 Saçaklızade, *Tertibu’l-Ulûm*, s. 146.

10 Saçaklızade, *Tertibu’l-Ulûm*, s. 150.

11 Taceddin Sübkî, *Mü’du’n-Nî’am ve Mübidu’n-Nikam*, thk. Muhammed Ali Neccar, Mısır: Dâru’l-Kütübî’l-Arabî, 1367/1947, s. 78-80.

ortaya koyduğu esasları akli delillerle desteklemeyi ve bid'atçıların şüphelerini ortadan kaldırmayı amaçlar.¹²

Kâtip Çelebi (ö. 1070/1679) ilk dönemde felsefeye karşı oluşan tepkiyi, İslâm'ın kaynağı olan Kur'an ve hadislerin felsefî metinlerle karışıp yok olmasını engellemeye bağlar. Bu tehlike ortadan kalkıp İslâm'ın kaideleri kökleştikten sonra felsefî metinler Arapçaya tercüme edildi. Kanuni dönemine (899-973/1494-1566) kadar hem hikmet hem de şeriat ilimlerini cem eden Gazzâlî, Kâdî Beyzâvî, Kutbüddin Râzî (ö. 816/1291), İcî, Teftâzânî (ö. 792/1389), Cürçânî, Devvânî ve Allâme Şirâzî (ö. 1030/1640) gibi âlimler varken, bir süre sonra İstanbul diyarında ilim pazarına kesat geldi. Bunun ehli olanlar yok olmaya yüz tuttuğu için, kıyıda köşede yer yer usûl ve kanun üzere ders gören talebelerin mübtedîleri İstanbul'a gelerek tafra satar oldular. Ancak o dönemde bunları gören bazı kabiliyetli şahıslar tekrar hikmete talip olmaya başladılar.¹³ Kâtip Çelebi nihayetinde kelâm eserlerinin nehyedilen felsefe gibi görülüp Kanuni döneminde müfredattan kaldırıldığını ve yerlerine *Hidâye* ve *Ekmel* dersleri konulduğunu, bu eserlerle iktifa etmek de yeterli olmadığı için sonuçta ne felsefiyatın ne de bu eserlerin kaldığını zikreder.¹⁴

Felsefî kelâma yönelik bu eleştiriler sonucunda âlimler, halkın benimseyeceği ve ilim ehlinin kolayca öğrenebileceği, felsefî tartışmalardan arınmış kelâmî bir yöntemi benimseyen itikâdî metinler kaleme aldılar. Yöntem olarak akaid ile kelâm arasında duran bu eserler, felsefî kelâmın birikiminden de kısmen faydalanmışlardır. Hem nesir hem de nazım türünde olan bu eserlerden, aşağıda inceleyeceğimiz üzere geniş bir şerh ve hâşiye literatürü de oluşmuştur. Bu eserlerin diğer bir yönü, Eşarî ve Mâtürîdî kelâmını telhis veya telif ederek sunmayı amaçlamasıdır. Müelliflerin sûfî meşrep medrese kökenli olmaları, tekke ve medrese buluşmasına da katkı sağlayarak, her iki alan arasındaki gerilimi de azaltmıştır. Felsefî kelâm dönemini takip eden süreçte yazılan bu metinlerde, kelâm ilminin ilk kısmı olan mebâdî konuları terk edilip sadece makâsıda dair meselelere ağırlık verildiği de görülür. Zira medreselerde mantık ilmi müstakil olarak okutulurken, usûlü'd-dînin deliller kısmı usûlü'l-fıkha bırakılmıştır. Cevher ve araz konuları *Şerhu'l-Mevâkıf* ve *Şerhu'l-Makâsıd* isimli eserlerde yeterince işlendiği için bu tür eserlerde onlara işlenmemiştir. Aşağıda tanıtmaya çalışacağımız bu eserler, böylece itikâdî konuları halka ve öğrencilere belli bir mezhebin bakış açısıyla ve diğer görüşleri de uzlaştırarak vermeyi amaçlamıştır.

12 İbn Haldun, *Divânu'l-Mübtede'*, 1/591, 653-654.

13 Katip Çelebi, *Mizânu'l-Hak*, s. 40-43.

14 Kâtip Çelebi, *Mizânu'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehak*, Açıklamalarla Sadeleştirilenler: Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, İstanbul: Marifet Yayınları, 1990, s. 42. Osmanlı medreselerinde kelâm eğitiminin serencamı hakkında detaylı bilgi için bk. Osman Demirci, "Osmanlı Medreselerinde Kelâm Eğitimi (İzmit, Bursa, Edirne, İstanbul)", Doktora tezi, s. 271, 272, 275-280.

I. *Ümmü'l-berâhîn fi'l-akâid veya es-Senûsiyyetü's-suğrâ*

Ümmü'l-Berâhîn adlı kelâm metninin yazarı Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Ömer es-Senûsî el-Hasenî'dir. Kuzey Afrika'da meşhur olan Senûsî ailesine mensup olup 832 (1428) yılında doğmuştur. Babaanesi tarafından Hz Peygamber'in torunu olan Hz. Hasan'a dayanmaktadır. Tahsiline babasından ders alarak başlayan Senûsî, Cezayir'e giderek oradaki âlimlerin derslerine de katılmıştır. İbrahim b. Muhammed et-Tâzî'ye intisap ederek onun elinden hırka giymiştir. Eş'arî kelâmına bağlı olan Senûsî, fıkhıta Mâlikî mezhebine mensup mutasavvıf bir âlimdir. Senûsî 895 (1490) yılında vefat etmiştir.¹⁵

Kuzey Afrika'da IX. (XV.) yüzyılın müceddidleri arasında kabul edilen Senûsî, İslâmî ilimlerin hemen hepsine dair eser veren bir âlim olmakla birlikte daha çok kelâm alanında yazdığı kitaplarla meşhur olmuş ve bölgede Eş'arî mezhebinin tanınıp yayılmasına zemin hazırlamıştır. Tasavvufî faaliyetlerde bulunması onun geniş halk kitleleri arasında şöhretini arttırmıştır. Kelâm alanında *el-Hakâik fi ta'rîfâti müstalahâti'l-kelâm* adlı bir eser yazan Senûsî, Adududdin el-İcî'nin *Cevâhiru'l-ulûm fi ilmi'l-kelâm* ve Ahmed b. Abdullah el-Cezâirî'nin (ö. 899/1494) *Kifâyetü'l-mürîd fi'l-Kelâm* ve *el-Lâmiyye fi'l-kelâm* adlı eserlerini şerh etmiştir. Senûsî akâid alanında ise dört temel eser yazmış, bunları ayrıca şerh de etmiştir:¹⁶ *Mukaddime fi't-Tevhîd*, *Akîdetü ehli't-tevhîdi'l-el-kübârâ*, *Akîdetü'l-vustâ* ve *Akîdetü ehli't-tevhîd es-suğrâ*.

Kuzey Afrika ve Endülüs'te kelâmî yöneme ciddi eleştiriler getiren İbn Hazm (ö. 456/1064) ve İbn Rüşd'ün etkisiyle Senûsî, Eş'arî itikadını felsefî münakaşalardan arındıran lakin onlara reddiye niteliğinde burhanî delillere de dayanan itikâdî bir metin yazmıştır. Öyle ki eserine *Ümmü'l-Berâhîn* adını koyması da bunu göstermektedir. Zira İbn Rüşd'e göre Eş'arî kelâmı, burhânî değil, cedelî ve sofistike bir yöntem takip ettiği için, Allah'ın mükelleflere öğretmek istediği orta yola uygun değildir. Zira mükelleflerin hepsi aynı seviyede olmadığından insanlara akılları nispetince konuşmak gerekir. Kişi burhan ehlinde değil cedel ehlinde ise istiva ayeti ve nüzül hadisi gibi zâhiren kabul edilmesi gereken bir şeyi tevîl etmeleri küfür veya bid'attir. Bundan dolayı Hz Peygamber, Allah'ın gökte olduğunu bildiren bir câriye hakkında "O'nu azad et. Çünkü o,

15 Muhammed b. Muhammed b. Ömer Mahlûf, *Şeceretu'n-Nuri'z-Zekiyye fi Tabakati'l-Mâlikîyye*, talik: Abdulmecid Hayali, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003, c. 1, s. 384, 385; Muhammed Abdulhay Kettânî Haseni, *Fihrisül-fehâris ve'l-esbât ve Mu'cemu'l-meâcîm ve'l-meşihât ve'l-müseselât*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1982, c. 2, s. 998, 999; Muhammed Aruçî, "Senûsî, Muhammed b. Yusuf", *DLA*, 2009, c. 36, s. 534.

16 Hacı Halife Mustafa b. Mustafa Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'en Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1941, c. 2, s. 1501, 1539; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, c. 8, s. 292; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâu'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musanna'fin*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, tsz., c. 2, s. 216; Adil Nuvayhid, *Mu'cemu a'lâmi'l-Cezâir*, Beyrut: Müessesetu Nuvayhidis-Sekâfiyye, 1400/1980, c. 1, s. 180, 181; Ziriklî, *Â'lâm*, c. 6, s. 154.

iman etmiş bir kadındır” buyurmuştur.¹⁷ Çünkü o, burhan ehlinde değildi. Gazzâlî gibi kelâmcıların eserlerinde burhan ve tevil ehli olmayan birine bu tür tevilleri haber vermesi, onların küfre ve fitneye düşmelerine yol açmıştır. Bundan dolayı bu tür tevillere sadece burhan kitaplarında yer vermek gerekir.¹⁸

Ümmü'l-berâhîn veya *el-Akîdetü's-suğrâ* ya da diğer adıyla *Akîdetu ehli't-tevhîd es-suğrâ* adlı eseri Kuzey Afrika'nın yanı sıra Batı Afrika ülkeleri, özellikle Nijerya ve Mali'de, ayrıca Malezya ve Endonezya gibi Güneydoğu Asya ülkelerinde uzun bir süre ders kitabı olarak okutulmuştur. Cezayirli Abdülhamîd b. Bâdis tarafından hazırlanan tefsirde Senûsî'nin görüşleri ve eserleri kaynak olarak gösterilmiştir. Muhammed Abduh'un da *Risâletü't-Tevhîd*'inde ondan faydalandığı anlaşılmaktadır. Halen Ezher Üniversitesi ile Fas'taki bazı öğretim kurumlarında Senûsî'nin bazı eserleri okutulmaktadır.¹⁹

A. *Ümmül-Berâhîn*'in İçeriği

Eser kelime-i şahadetini açıklamak için yazılmış olup aklî hükümleri tasnif etmekle başlamakta, bu bağlamda ilk olarak Allah Teâlâ ve peygamberler hakkında iman edilmesi vâcip, câiz ve muhal olan hususları bilmenin her Müslümana farz olduğunu belirtmektedir.²⁰ Allah hakkında iman edilmesi vâcip olan sıfatlar yirmi maddede ifade edilmektedir. Bu sıfatlardan vücud sıfatı nefsi bir sıfat; kıdem, bekâ, muhâlefetün lil-havâdis, kıyam bi-nefsihi ve vahdaniyet ise selbi sıfattır. Kudret, irade, ilim, hayat, sem', basar ve kelâm sıfatları ise me'ânî sıfatlardır. Bu yedi sıfatın mülazımı olan kâdir, mürîd, âlim, hayy, semî', basîr ve mütekellim ise ma'nevî sıfatlardır.²¹ Bunun karşısında Allah hakkında muhal olan sıfatlar da vâcip olan sıfatların zıddı olan yirmi maddede izah edilmektedir. Allah hakkında câiz olan sıfatlar ise yapması veya terk etmesi mümkün olan yaratma, öldürme, rızık verme gibi fiilî sıfatlar olarak gösterilmektedir.²²

Allah'ın varlığının burhânî delili, hudus ve imkan deliline bağlı olarak muhdes olan arazın yokluktan varlığa çıkmasında bir müreccih ihtiyâç duymasıyla, Allah'ın kadîm olmasının burhânî delili ise teselsülün iptaliyle açıklanmaktadır. Bunların dışında Allah'ın birliği, kudreti, iradesi, ilmi ve hayat sıfatlarının burhânî deliline dair aklî delillerden bahsedilir. Allah'ın sem', basar ve kelâm sıfatlarının

17 Müslîm, "Mesâcid", 7. Ebu Dâvûd, "Bâbu Tefrî'i Ebvâbi'r-Rukû' ve's-Sücûd", 22.

18 İbn Rüşd, *Faslu'l-Makal (Felsefe-Din İlişkisi)*, trc. Bekir Karlığa, İstanbul: İşaret Yayınları, 1999, s. 93, 94, 104, 111-115.

19 Aruçi, a.g.m., s. 535.

20 Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf Senûsî Tilmisânî Eş'arî, *Ümmü'l-Berâhîn ve Yelîhi Şerhi Ümmi'l-Berâhîn li Tilmîzi's-Senûsî Şeyh Muhammed b. Ömer*, thk. Halid Zühri, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, s. 27.

21 Senûsî, *Ümmü'l-Berâhîn*, s. 27.

22 Senûsî, *Ümmü'l-Berâhîn*, s. 27-28.

vücubunun burhânî delilinin ise Kitap, sünnet ve icmaya dayandığı belirtilerek, O'nun bu üç sıfatla vasıflanmadığı takdirde zıtlarıyla vasıflanması gerekeceği belirtilir.²³

Daha sonra peygamberlerin sıdk, emanet ve tebliğ gibi vâcip sıfatlarına itikâd etmenin vücûbu, bunların zıddı olan sıfatların onlar hakkında muhal olduğu ve onların yüksek mertebelerine nakîse getirmeyecek "hata yapma" gibi beşerî arazların câiz olduğu açıklanır. Ayrıca bu bölümde peygamberler hakkında vâcip ve câiz olan sıfatlara dair burhanî delillerden bahsedilmektedir.²⁴

Ardından, akâidin manalarını kelime-i tevhidin cem ettiğine değinilerek önceki meselelerin bununla bağlantısına işaret edilmektedir. Soru formatında iknâî bir üslupla, Allah'ın kemâl sıfatlarıyla muttasıf olması için *vücûb ale'llah'*ın reddinin gerektiğine, Allah'ın birliği için zorunlu olarak ikinci bir ilaha ihtiyaç duyulamayacağına, âlemin hudûsuna, kâinattaki hiçbir şeyin müessir olmadığına değinilmektedir. Bunun gibi "Muhammedün Resûlullah" kelimesi içine diğer nebilere, meleklerle, semavi kitaplara ve ahiret gününe imanın da dâhil olduğu vurgulanmaktadır. Kelime-i tevhîde bu şekilde kalben iman edip dil ile çokça ikrar edilmesi gerektiği belirtilerek eser sonlandırılmaktadır.²⁵

B. *Ümmü'l-Berâhîn* Üzerine Yazılan Şerh ve Hâşiyeler

Ümmü'l-Berâhîn yukarıda ifade edildiği üzere İslâm dünyasının çeşitli bölgelerindeki medreselerde büyük ilgi görmüş, şerhi ve hâşiyeleriyle birlikte okutulmuştur. Eserin *Tevhîdu ehli'l-irfân ve ma'rifetullahi ve resâlihî ve'l-burhân* isimli ilk şerhi yazarın kendisine aittir. Bu eser *Şerhu Ümmü'l-berâhîn* adıyla hicrî 1351 yılında Matbaatu'l-İstikâme tarafından yayınlanmıştır. Senûsî ayrıca *Akîdetü's-suğra*'daki delilleri çıkartarak eseri ihtisar etmiş ve *Akîdetü sağıreti's-suğra* adını verdiği bu esere bir de şerh yazmıştır. Ayrıca Senûsî, *Akîdetü's-suğra'yı Akîdetü'l-hâfızâ* adıyla ihtisar etmiş ve bunu da Hasan b. Muhsin *el-Metâliu's-Senûsiyye* ismiyle şerh etmiştir. *Ümmü'l-Berâhîn*, 1848 yılında Almancaya, 1896 yılında ise Fransızcaya çevrilmiştir. Yaklaşık beş sayfadan oluşan *Ümmü'l-berâhîn* üzerine altmıştan fazla şerh ve hâşiyeye yazılmıştır. Ayrıca nesir şeklinde olan bu akide metni, yedi ayrı isim tarafından manzum hale getirilmiştir ki bunlardan birisi Abdulgânî en-Nablûsî'nin *el-Letâifü'l-Ünsiyye*'sidir.²⁶

Ümmü'l-Berâhîn üzerine yapılan çalışmaların bir kısmı şunlardır:

1. Muhammed b. Mansur el-Hüdhüdî (ö. 895/1490): *Şerhu Akîdeti's-Senûsiyye*, diğer adıyla *Tefşîrun li-Akîdeti Ehli't-Tevhîdi's-Suğra li's-Senûsi*

23 Senûsî, *Ümmü'l-Berâhîn*, s. 28.

24 Senûsî, *Ümmü'l-Berâhîn*, s. 29.

25 Senûsî, *Ümmü'l-Berâhîn*, s. 29-31; Yusuf Şevki Yavuz, "Akâidu's-Senûsî", *DİA*, 1989, c. 2, s. 219, 220.

26 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, c. 2, s. 216; Yusuf b. İlyân b. Musa Serkîs, *Mu'cemu'l-Matbûâtî'l-Arabîyye ve'l-Muarrabe*, Mısır: Matbatu Serkîs, 1346/1928, c. 2, s. 1058; Said

adıyla bir şerhi vardır. Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli'de (nr. 2430)²⁷ Riyad, Merkezi Melik Faysal'da (nr. ف-1-0408, فك-1909, ف-1-1194, 01181, 01182)²⁸ bir çok nüshası mevcuttur.²⁹ Hüdühüdî'nin *Ümmü'l-Berâhîn* şerhine Ahmed b. Muhammed es-Süheymî Haseni Mısrî Şâfiî (ö. 1178/1765) *el-Müktedâ bi Şerhi Şerhi Ümmi'l-Berâhîn li'l-Hüdühüdî* ve Ali b. Ahmed b. Mükrim el-Adevî (ö. 1189/1776) *Hâşiyetü'l-Adevî alâ Şerhi'l-Hüdühüdî alâ Metni's-Senûsî* adıyla birer şerh yazmışlardır.³⁰ el-Adevî'nin haşiyesinin Cezayir, Suriye, Riyad ve Mısır kütüphanelerinde birçok nüshası bulunmaktadır.³¹ Ayrıca Ahmed b. Musa b. Ahmed el-Bilî'nin (ö. 1213/1800) *Takrîrun alâ Şerhi'l-Hüdühüdî alâ Ümmi'l-Berâhin* adıyla bir hâşiyesi vardır.³²

2. Şeyh Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b. İbrahim el-Mellâlî et-Tilimsânî (ö. 897/1492):³³ Şeyh Senûsî'nin talebesidir. *Şerhu Ümmi'l-Berâhîn* adıyla bir şerhi vardır.³⁴

3. Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şâzelî (ö. 939/1532): *Şerhu's-Senûsiyye* adlı bir şerhi olup Riyâd'ta Merkezu'l-Melik Faysal'da (nr. فك-1919) bir nüshası mevcuttur.³⁵

4. Ali Abdulhalil b. Muhammed el-Kayravânî (ö. 960/1553): *İğâsetu'l-müciddin bi-tašihî'd-dîn bi-Şerhi Ümmi'l-berâhîn* adıyla bir şerhi mevcuttur.³⁶ Melik Suud Üniversitesinde bir nüshası³⁷, bu şerh üzerine Ahmed b. Abdulfettâh

Fevdâ, *Şerhu Suğra's-suğra li's-Senûsî* (Girişinde), Ürdün: Dâru'r-Râzî, 1427/2006, s. 26; Yavuz, a.g.m., s. 219, 220.

27 Yavuz, a.g.m., s. 220.

28 Merkezu Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs-Fihrisu Mahtûtât fi'l-Mektebât fi'l-Âlem*, c. 4, s. 757; c. 22, s. 748; c. 24, s. 437; c. 25, s. 577; c. 59, s. 259.

29 İlgili nüsha için bkz: <http://www.al-mostafa.info/data/arabic/depot/gap.php?file=m011706.pdf> erişim: 19.01.2016.

30 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-ârifîn*, c. 1, s. 177.

31 Merkezu Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs-Fihrisu Mahtûtât fi'l-Mektebât fi'l-Âlem*, c. 44, s. 745.

32 Merkezu Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs-Fihrisu Mahtûtât fi'l-Mektebât fi'l-Âlem*, c. 44, s. 746.

33 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 1, s. 170.

34 Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b. İbrahim el-Mellâlî et-Tilimsânî, *Şerhu Ümmi'l-berâhîn (Senûsî'nin Ümmü'l-berâhîn'i ile birlikte)*, thk. Halid Zührî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.

35 Merkezu Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs-Fihrisu Mahtûtât fi'l-Mektebât fi'l-Âlem*, c. 24, s. 447.

36 Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn*, c. 3, s. 106; Yavuz, a.g.m., s. 220.

37 Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, c. 5, s. 82.

el-Mevlevî'nin (ö. 1181/1767)³⁸ hâşiyesi ve Abdullah b. Abdurrahman er-Rûhî'nin (ö. 1164/1750) *en-Nübzetü'l-yesîra* diye bir vardır.³⁹

5. Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed el-Ahdarî (ö. 983/1576): *Hâşiyetü'l-Ahdarî alâ Şerhi's-Senûsiyye* adıyla bir hâşiyesi vardır.⁴⁰

6. Muhammed b. Hasan b. Yusuf (ö. 1012/1603): Mağrib'te Mâlikî kadısıydı. 991 (1583) yılında *Şerhu Akideti's-Senûsî* adıyla bir eser yazmıştır. Zirikî, Riyad Kütüphanesi'nde bir nüshasını gördüğünü belirtmektedir.⁴¹

7. Muhammed b. Abdülmün'im el-Hafasî (ö. 1014/1605): *Şerhu's-Senûsiyye* adlı bir şerhi olup Riyâd'ta Merkezu'l-Melik Faysal'da (nr. 01186) bir nüshası mevcuttur.⁴²

8. Ebu's-Suud b. Ali ez-Zeyn Kastallânî Mekki el-Mâlikî (ö. 1033/1623): *el-Fethu'l-mübin fi Şerhi Ümmil-berâhîn* adlı bir şerh yazmıştır.⁴³

9. Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed el-Makrî el-Mâlikî (ö. 1041/1632): *İthâfu'l-müğrim* adıyla bir şerh ve *Hâşiye alâ Şerhi Ümmi'l-berâhîn li's-Senûsî* adlı bir hâşiye yazmıştır.⁴⁴

10. Şihâbuddin Güneymî el-Ensârî (ö. 1044/1635): Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed Güneymî 1039 (1630) yılında *Behcetün-nâzirin fi mehâsini Ümmi'l-berâhîn* adlı bir şerh yazmıştır.⁴⁵

11. Muhammed b. Abdülkâdir b. Nasr el-Fecicî: 1048 (1639) yılında *Hâşiyetü'l-fecicî alâ Şerhi's-Senûsiyye* adıyla bir hâşiye yazmıştır.⁴⁶

38 İlgili şerh ve hâşiye nüsha şu adresten indirilebilir: <http://www.al-mostafa.info/data/arabic/depot/gap.php?file=m017512.pdf> erişim: 19.01.2016.

39 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-ârifîn*, c. 1, s. 481; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. 4, s. 618; Yavuz, a.g.m., s. 220. Riyad'ta Mektebetü'l-Merkeziyye'de (nr. 783) bir nüshası mevcuttur. Merkezu Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs-Fihrisu Mahtûtât fi'l-Mektebât fi'l-Âlem*, c. 59, s. 442.

40 Cezâyir'de Mektebetü'l-Vataniyye'de (nr. 1426-7) bir nüshası vardır. Merkezu Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs-Fihrisu Mahtûtât fi'l-Mektebât fi'l-Âlem*, c. 44, s. 758.

41 Zirikî, *Â'lâm*, c. 6, s. 89.

42 Merkezu Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs-Fihrisu Mahtûtât fi'l-Mektebât fi'l-Âlem*, c. 6, s. 272.

43 Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, c. 4, s. 182; Mahlûf, *Şeceretu'n-Nur*, c. 1, s. 421; Bağdâdi, *izâhu'l-meknûn fi'z-Zeyl alâ Keşfîz-zunûn*, Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsil-Arabî, tsz., c. 4, s. 171.

44 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-ârifîn*, c. 1, s. 157; Mahlûf, *Şeceretu'n-nur*, c. 1, s. 434-436.

45 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. 1, s. 170; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, c. 2, s. 132; Zirikî, *A'lâm*, c. 1, s. 237; Yavuz, a.g.m., s. 220.

46 Rabat, *el-Hizânetü'l-Âmme*, nr. 1053. Cezâyir'de Mektebetü'l-Vataniyye'de (nr. 758) birkaç nüshası mevcuttur. Merkezu Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs-Fihrisu Mahtûtât fi'l-Mektebât fi'l-Âlem*, c. 44, s. 731.

12. Ebu Mehdi İsa b. Abdurrahman es-Süktânî el-Mürâkişî el-Malikî (ö. 1062/1652): *Hâşiye ale Şerhi Ümmi'l-berâhîn* adlı bir eseri vardır. Mısır Ezher Kütüphanesi'nde, ayrıca Almanya, Tunus, Fas ve Cezayir kütüphanelerinde birçok nüshası mevcuttur.⁴⁷

13. Muhammed b. Musa el-Hüseynî el-Hicâzî el-Malikî (ö. 1065/1656): *Ümmü'l-Berâhîn*'i nazım şeklinde yazmış ve adına "*el-Hüccetü fil-kelâm*" demiştir.⁴⁸

14. Ali b. Berrâ es-Sûdânî (ö. 1073/1663): *Şerhun alâ Ümmi'l-berâhîn* adlı bir şerh yazmıştır.⁴⁹

15. Dâvûd b. Süleymân er-Rahmânî (ö. 1078/1667): *et-Tuhfe's-seniyye Hâşiyetü'r-Rahmânî alâ Şerhi's-Senûsiyye* adıyla Mısır'da Mektebetü'l-İskenderiyye'de (nr. توحيد 6) bir nüshası mevcuttur.⁵⁰

16. Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hûtî el-Halvetî el-Mısrî el-Hanbelî (ö. 1088/1677): *Ümmü'l-Berâhîn*'i nazım şeklinde yazmış, adına *el-Hüccetü fi'l-Kelâm* demiştir.⁵¹

17. Ebu Zekeriyya Yahya b. Muhammed eş-Şâvî el-Cezairî el-Mâlikî (ö. 1096/1684): *Hâşiye alâ Şerhi Ümmi'l-berâhîn* adlı bir eseri vardır.⁵²

18. Ebu Zeyd Abdurrahman b. Abdulkadir b. Ali el-Fâsî (ö. 1096/1684): *Hâşiyetu'l-Fâsî alâ Şerhi's-Senûsiyye* adıyla bir hâşiyesi vardır.⁵³

19. Musa b. Kâsım el-Mağribî (ö. 1100/1689): *Şerhu Ümmi'l-berâhîn* isimli şerhin Melik Suud Üniversitesi'nde (nr. 214/5501) bir nüshası mevcuttur.⁵⁴

47 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-ârifîn*, c. 1, s. 811; Ziriklî, *A'lâm*, c. 5, s. 104; Mahlûf, *Şeceretu'n-nur*, c. 1, s. 446; c. 5, s. 104; Merkezu Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs-Fihrisu Mahtûtât fi'l-Mektebât fi'l-Âlem*, c. 44, s. 726.

48 Ziriklî, *A'lâm*, c. 7, s. 119; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-ârifîn*, c. 2, s. 286; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, c. 12, s. 67.

49 Ziriklî, *A'lâm*, c. 4, s. 265, 266; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, c. 7, s. 43.

50 Merkezu Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs-Fihrisu Mahtûtât fi'l-Mektebât fi'l-Âlem*, c. 44, s. 725.

51 Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. 3, s. 393.

52 Ziriklî, *A'lâm*, c. 8, s. 169; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, c. 13, s. 227; Mahlûf, *Şeceretu'n-nur*, c. 1, s. 458; Adil Nuvayhid, *Mu'cemu A'lâmil-Cezâir*, c. 1, s. 186.

53 Merkezu Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs-Fihrisu Mahtûtât fi'l-Mektebât fi'l-Âlem*, c. 44, s. 760.

54 İlgili nüsha için bkz: <http://www.al-mostafa.info/data/arabic/depot/gap.php?file=m012275.pdf> erişim: 19.01.2016.

20. İlyas b. İbrahim b. Davud Kürdî eş-Şâfiî (ö. 1138/1726): *Hâşiye alâ Şerhi Ümmi'l-berâhîn* adlı bir şerh yazmıştır.⁵⁵

21. Ahmed b. Abdullah el-Gadâsî el-Mısrî: 1178 (1765) yılından önce hayatta olan müellif *İthâfu Ümmi'l-mürîdîn bi-akideti Ümmi'l-berâhîn* adıyla bir şerh yazmıştır. Ömer b. Saîd b. Sultan'ın (ö. 1165/1752) istinsah ettiği nüsha Melik Suud Üniversitesi'nde (nr. 214/2886) mevcuttur.⁵⁶

22. Ahmed b. Abdulfettah el-Mevvî el-Mısrî eş-Şâfiî (ö. 1181/1767): *Hâşiye alâ şerhi Kayrevânî ale metnis-Senûsiyye Ümmil-berâhîn fit-tevhîd*.⁵⁷

23. Ahmed b. Hasan Cevherî eş-Şâfiî (ö. 1182/1770): Ezher hocalarından olan müellif *Hidâyetü'r-râşidîn vel-müsterşidin li halli Şerhi's-Senûsî alâ Ümmi'l-berâhîn* adlı bir şerh yazmıştır.⁵⁸

24. İsa b. Sıbğatullah Kürdî es-Safevî eş-Şâfiî (ö. 1190/1776): *Hâşiye alâ Şerhi Ümmi'l-berâhîn* adlı bir haşiye yazmıştır.⁵⁹ Ancak hangi şerh üzerine yazıldığı belirtilmemiştir.

25. Ahmed b. Abdullah es-Sûsî es-Süktânî et-Tunusî (ö. 1193/1779): *Hâşiye alâ Şerhi's-Senûsî ale Ümmi'l-berâhîn* adlı bir haşiye yazmıştır.⁶⁰

26. Süleyman b. Tâhâ el-Akrâşî Mısrî eş-Şâfiî (ö. 1199/1785): *Şerhu Dîbâceti Ümmi'l-berâhîn li's-Senûsî* adlı bir şerh yazmıştır.⁶¹

27. Ali b. Muhammed b. Kâsım eş-Şerankâşî (ö. 1200/1786): *el-Akvâlu'l-müfide fi Şerhi'l-akîde* adıyla Şerankâvî'nin *Şerhu's-Senûsî* üzerine bir haşiyesi vardır.⁶²

28. Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî el-Malikî (ö. 1230/1815): Ezher hocalarından olan müellifin *Hâşiye ale şerhi's-Senûsî li mukaddimetihî Ümmi'l-berâhîn*

55 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-ârifin*, c. 1, s. 226.

56 İlgili nüsha için bkz: <http://www.al-mostafa.info/data/arabic/depot/gap.php?file=m016509.pdf> erişim: 19.01.2016.

57 Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifin*, c. 1, s. 278.

58 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-ârifin*, c. 1, s. 178; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifin*, c. 1, s. 185.

59 Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifin*, c. 8, s. 26.

60 Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifin*, c. 1, s. 301.

61 Ziriklî, *Â'lâm*, c. 3, s. 127; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-ârifin*, c. 1, s. 404.

62 Mısır'da Mektebetü'l-İskenderiyye'de (nr. Tevhid-5) ve Mektebetü'l-Ezheriyye'de (nr. 6165-435) ayrıca Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Camii'de (nr. 744/3) birkaç nüshası vardır. Yavuz, a.g.m., s. 220.

adıyla bir eseri vardır. el-Matbaatu'l-Hayriyye tarafından Mısır'da 1305/1895 ve 1297 yılında Bulak'ta yapılan baskıları vardır.⁶³

29. Abdullah b. Hicâzî eş-Şarkâvî (ö. 1237/1822): Senûsî'nin şerhine hâşiyesi vardır. Kahire'de 1310/1896 yılında yayınlanmıştır.⁶⁴

30. Ahmed Tayyib b. Muhammed Salih İsevî ez-Zevvî (ö. 1251/1836): *Şerhu Ümmi'l-berâhîn* adlı bir şerh yazmıştır.⁶⁵

31. Muhammed b. Ali b. es-Senûs es-Senûsî (ö. 1276/1860): *Şerhu's-Senûsiyye* adıyla bir şerhi vardır.⁶⁶

32. İbrahim b. Muhammed Bâcûrî (ö. 1277/1861): Bâcûrî, *Hâşiye ale Ümmi'l-berâhîn ve'l-akâid li's-Senûsî* adlı bu hâşiye 1227/1812 yılında yazmıştır.⁶⁷ Kahire'de 1300/1883 yılında yayınlanmıştır.⁶⁸

33. Muhammed b. Abdurrahim el-Hanefî: XIII. yüzyılda yaşamıştır. *el-Cevheru's-semîn li-Ümmi'l-berâhîn* adlı bir eser yazmıştır. Melik Suud Üniversitesinde (nr. 82/1390) bir nüshası mevcuttur.⁶⁹

34. Muhammed b. Ömer Nevevî el-Câvî el-Mısırî eş-Şâfiî (ö. 1315/1898): *Zer'âtü'l-Yakîn ale Ümmi'l-Berâhîn li's-Senûsî*⁷⁰ adlı bir şerhi vardır.

35. İbrahim b. Ahmed el-Mâriğanî ez-Zeytûnî el-Mâlikî (ö. 1349/1930): *Tâli'ul-büşrâ ale'l-akâidetî's-Suğrâ* adıyla bir şerh yazmıştır.

36. Sa'd b. Abdurrahman el-Vichânî (ö. ?): *Hâşiyetü'l-Vichânî alâ Şerhi's-Senûsiyye* adıyla Cezâyir'de Mektebetü'l-Vataniyye'de (nr. 3-708) bir hâşiyesi vardır.⁷¹

63 Ziriklî, *Â'lâm*, c. 6, s. 17; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, c. 8, s. 292; Yavuz, a.g.m., c. 2, s. 220; Cengiz Kallek, "Desûkî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, 1994, c. 9, s. 214.

64 Van Dyck, Edward Abbott, *İktifâu'l-Kunû' bimâ huve Matbû' min Eşheri't-Teâlîfi'l-Arabiyye fi'l-Matâbii's-Şarkıyye ve'l-Ğarbiyye*, tashih ve ziyade: Muhammed Ali Biblâvî, Kahire: Matbaatu't-Telif, 1313/1896, s. 169.

65 Nuvayhid, *Mu'cemu a'lâmi'l-Cezâir*, c. 1, s. 161.

66 Beyrut'ta Mektebetü'l-Câmia'da (nr. 190) ve Suriye Halep'te Mektebetü'l-Evkâf'ta (nr. 3173/1218-4, 3180/1227) birkaç nüshası vardır. Merkezu Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs-Fihrisu Mahtûtât fi'l-Mekdebât fi'l-Âlem*, c. 51, s. 823.

67 Ziriklî, *Â'lâm*, c. 1, s. 71.

68 Yavuz, a.g.m., s. 220.

69 İlgili nüsha için bkz: 19.01.2016, <http://www.al-mostafa.info/data/arabic/depot/gap.php?file=m016175.pdf>

70 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedıyyetu'l-Ârifîn*, c. 2, s. 394.

71 Merkezu Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs-Fihrisu Mahtûtât fi'l-Mekdebât fi'l-Âlem*, c. 44, s. 753; Yavuz, a.g.m., s. 220.

37. Said Fûde: Said Fûde, Senûsî'nin şerhi üzerine bazı tâliklerle *Tehzibu Şerhi's-Senûsî* adıyla bir eser kaleme almıştır.⁷² Bu eseri hazırlarken Bâcurî'nin *Ümmü'l-berâhîn* haşiyesinden, el-Mekkî el-Batâvirî'nin *Şerhu Ümmi'l-berâhîn*'inden, İbrahim b. Ahmed el-Mâriğanî'nin *Tâliu'l-büşrâ ale'l-akîdeti's-Senûsiyyeti's-Sugrâ*'sından, Sâvî'nin *Şerhu Cevheretu't-Tevhîd*'inden ve Ahmed b. İsa el-Ensârî'nin *Şerhu Ümmi'l-berâhîn*'inden istifade etmiştir.

38. Ömer Abdullah Kâmil: Ahmed b. İsa el-Ensârî'nin *Şerhu Ümmi'l-Berâhîn* adlı eseri üzerine Bâcurî'nin *Ümmü'l-berâhîn* haşiyesi, Seyyid el-Mekkî el-Batâvirî'nin *Şerhu Ümmi'l-berâhîn*'i, İbrahim b. Ahmed el-Mâriğanî'nin *Tâliu'l-büşrâ ale'l-akîdeti's-Senûsiyyeti's-Sugrâ*'sı, Sâvî'nin *Şerhü Cevheretu't-Tevhîd*'i ve Said Fûde'nin *Ta'likât alâ Şerhi Ümmi'l-berâhîn*'inden istifade ederek *Tehzibu ve İhtisâru Şurûhi's-Senûsiyye (Ümmü'l-berâhîn)* adlı bir eser yazmıştır.⁷³

II. el-Müsâyere

Eserin tam adı *el-Müsâyere fi'l-akâidi'l-münciye fi'l-âhire'* dir.⁷⁴ Hanefî Mâtürîdî âlim İbnü'l-Hümâm'ın kelâm eseridir. İbnü'l-Hümâm'ın tam adı Kemaleddin Muhammed b. Abdülvahid es-Sivâsî el-İskenderî el-Hanefî'dir. Müellif 790/1388 yılında İskenderiye'de doğmuştur. On yaşlarında babasını kaybetmiş, dedesinin dedesi olan Hümâmeddin'e nispetle İbnü'l-Hümâm lakabıyla meşhur olmuştur. Dedesi Abdulhamid ve büyük dedesi Mesud, aslen Sivasslı olup burada kadılık da yapmışlardır. Babası Memlûklerin idaresi altındaki Mısır'a gitmiş ve İskenderiye'de Hanefî kadılığı görevini üstlenmiştir.

İbnü'l-Hümâm, Kahire'de Şâfiî fakihî Muhammed b. Ebûbekir İbn Cemâa'dan (ö. 819/1416), Şâfiî kadısı ve Eş'arî âlimi İbn Hacer el-Askalânî'den (ö. 852/1449), Hanefî kadısı Bedreddin Aynî'den (ö. 855/1451), Malikî fakihî Muhammed b. Ahmed el-Bisâtî'den (ö. 842/1439) ders almıştır. Hocaları arasında birçok Hanefî, Şâfiî, Hanbelî ve Mâlikî âlimi bulunmaktadır. İzzüddin Abdüsselam Bağdâdî'den (ö. 859/1454) mantık, el-Bisâtî'den usûlü'd-dîn ve kelâm, Mevlânazade Ahmed b. Mahmud el-Herevî'den ilm-i hikmete dair *Hidâyetü'l-hikme* şerhini okumuştur. İbnü'l-Hümâm hocalarının en zekisi olarak vasıflandırdığı el-Kutub Muhammed Berkûkî'den (ö. 819/1416) *Şerhu'l-Mevâkıfı*, Celal Hindî'den Kadı Beyzâvî'nin *Tavâliu'l-envâr* şerhi olan *Metaliul-enzâr*'ı okumuştur. Kudüs ve Halep'e ilmî seyahatlerde bulunduktan sonra Kahire'ye dönerek medreselerde talebe yetiştirmeye başlamıştır. Aklî

72 Said Fûde, *Tehzibu Şerhi's-Senûsî*, Ürdün: Dâru'r-Râzî, 1425/2004.

73 Ömer Abdullah Kâmil, *Tehzibu ve ihtisâru Şurûhi's-Senûsiyye (Ümmü'l-Berâhîn)*, Yemen: Dâru'l-Mustafa, 1425/2005.

74 Lütü Riyaz Paşa (ö. 1078/1668) ve Yusuf Serkîs (ö. 1351/1941) bu eseri *el-Müsâmere fi usûli'd-din* şeklinde zikretmişlerdir. Lütü Riyaz Paşa, *Esmâü'l-kütüb*, thk. Muhammed et-Tûncî, Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1403/1983, s. 272; Serkîs, *Mu'cemu'l-matbû'ât*, c. 1, s. 279.

ilimlerde kimseyi taklîd etmediğini söyleyen İbnü'l-Hümâm, kelâm, cedel, münâzara ve usûl ilminde zamanının ender âlimlerinden olduğu gibi keşf ve keramet ehli bir mutasavvıftır. Usûlde memzuc yöntemden etkilendiği için, İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1580) memzuç usûle dair yazdığı *Bedî'un-nizâm* adlı eserini şerh etmiş ve fıkıh usûlüne dair Hanefî ve Şâfiî istilahlarını cemedan *et-Tahrîr fi usûli'l-fıkh el-câmi' beyne istilâhâti'l-Hanefiyye ve's-Şâfiyye* adlı bir eser kaleme almıştır. İbnü'l-Hümâm aynı zamanda yöneticiler nezdinde de itibarlı bir âlimdi. Yetiştirdiği talebeler arasında Muhammed İbn Kutluboğa (ö. 881/1477) ve Kemaleddin İbn Ebi Şerif (ö. 906/1500) bulunmaktadır. İbnü'l-Hümâm 861/1457 yılında Kahire'de vefat etmiştir.⁷⁵

Osmanlının yükseliş döneminde yetişen önemli âlimlerden olan müellif, kitabının başında kaydettiğine göre bir arkadaşının talebi üzerine Gazzâlî'ye ait *er-Risâletü'l-Kudsiyye fi Kavâidi'l-Akâid'i*⁷⁶ ihtisar etmek istemiştir. Bu amaçla birkaç sayfasını özetledikten sonra konuların daha iyi anlaşılabilmesi için bazı ilâveler yapmayı düşünmüş, sonunda müstakil bir eser ortaya çıkmıştır. Ancak başlıkları açısından Gazzâlî'nin risâlesine paralellik arz ettiğinden dolayı eserin adını bu manaya gelen *el-Müsâyere* kelimesi ile başlatmıştır. Ayrıca kelâm ilmini yeni okumaya başlayanların kolaylıkla anlayabilmeleri için eserin anlaşılır olmasına önem vermiştir.⁷⁷

el-Müsâyere İbnü'l-Hümâm'ın kelâm ilmindeki vukufunu göstermekte olup üzerinde yapılan şerh, hâşiye ve atıflarla Mâtürîdiyye kelâmının önemli bir kaynağı haline gelmiştir. Müellif bu eserinde genellikle bağlı bulunduğu ekolün görüşlerini zikredip savunmuşsa da haberî sıfatların yorumunda ve o sırada Mısır ve Şam bölgesinde görüşleri tartışılmaya devam eden İbn Teymiyye'ye (ö. 622/1225) karşı saygı ve hayranlığını dile getirmesiyle Selefi düşünceye de yaklaşmıştır. Allah'ın varlığının ve ahiretin ispatı konusunda ayetleri delil getirmesi, selef yönteminden etkilendiğini gösteren alametlerdir. Mâtürîdî olmasına rağmen mezhep taassubuna kapılmayan İbnü'l-Hümâm, Ehl-i sünnet

75 Celâleddin Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyin ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, tsz., c. 1, s. 166-168, 231; a.mlf., *Zeylüt-tabakati'l-huffaz li'z-Zehabi*, thk. Zekeriya Umeyrât, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, tsz., s. 223; Zirikli, *A'lâm*, c. 6, s. 255; Ferhat Koca, "İbnü'l-Hümâm", *DİA*, 2000, c. 21, s. 87; Halil Taşpınar, "Kemaleddin İbnü'l-Hümâm'ın İslam Düşünce Tarihindeki Yeri ve el-Müsâyere adlı Eserinden İman ve İslam Örneği", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, c. 9, sy. 2 (Sivashlı Din Bilginleri Özel Sayısı), s. 143.

76 Bu risale Gazzâlî'nin *İhyaü ulûmü'd-din* adlı eserinde ibadetler bölümü içinde *Kitabu Kavâidi'l-Akâid* adıyla yer almaktadır. Bu risalenin dördüncü bâbında bulunan "İman ve İslâm" konusu *Müsâyere*'nin sonundaki hatimeyi oluşturur; bkz. Abdurrahim Güzel, "Gazâlî'nin *Kavâidu'l-Akâid*'i ile İbnü'l-Hümâm'ın *Kitabu'l-Müsâyere*'sinin Mukayesesi", *Kemaleddin İbn-i Hümâm'ın Hayatı, Eserleri ve İlmî Kişiliği Sempozyum Tebliğleri*, 1993, s. 76.

77 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. 2, s. 1666; Şerafeddin Gölcük, "el-Müsâyere", *DİA*, c. 32, s. 81.

çizgisinin oluşmasına katkıda bulunmuş ve tekvin sıfatının izahında Mâtürîdiyye ile Eş'ariyye telakkisinin birbirine yakın olduğu sonucuna varmıştır.⁷⁸

A. *el-Müsâyere*'nin İçeriği

el-Müsâyere, Gazzâlî'nin mezkur risalesinden farklı olarak, bir mukaddime, dört rükün ve bir hatimeden meydana gelmektedir. Her rükün on asla ayrılmıştır. Mukaddime kısmında Ebû Hanife'nin fıkıh tanımından faydalanarak kelâmın tarifi yapılmış ve konusu anlatılmıştır. Ayrıca kelâm kitaplarında işlenen imamet konusunun kelâmın temel konularından olmadığı üzerinde de durulmuştur.⁷⁹

Kitabın birinci rüknünde Allah'ın zâtı konusu on asıl üzerinden işlenmiştir. Birinci asıl, Allah'ın varlığını bilmek, sonraki asıllar ise Allah'ın kadîm oluşu, ebedî oluşu, cevher, cisim, araz olmadığı, bir cihete tahsis edilemeyeceği, Arş'a istivâ etmiş olduğu, gözle görüleceği ve nihayet tek oluşu ve ortağının bulunmadığı hususlarına tahsis edilmiştir. İbnü'l-Hümâm, Allah'ın birliğinin ispatında kullanılan burhân-ı temânu' delilinin katî değil, zannî/iknâî bir delil olduğunu belirtip bu konuda Taftazânî'ye yapılan eleştirilere cevap vermektedir.⁸⁰

Kitabın ikinci rüknü sübûtî sıfatlara ayrılmıştır. Burada, kudret, ilim, hayat, irade, sem', basar ve kelâm sıfatları üzerine durulur. İbnü'l-Hümâm, "*Âlim olanın zâtında ilim vardır; kâdir olanın da zâtında kudret vardır*" demenin daha doğru olduğunu söylemektedir. Dikkat edilirse, İbnü'l-Hümâm meseleye farklı bir yaklaşım getirmekte ve bir nevi Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasını telif etmeye çalışmaktadır.⁸¹

Kitabın üçüncü rüknünde fiilî sıfatlar işlenmiştir. Burada öncelikle Eş'ariler ve Mâtürîdîler arasında fiilî sıfatların kadîm mi yoksa muhdes mi olduğu tartışması üzerinden tekvin üzerinde durulmuştur. Ona göre bu tartışmanın Ebû Hanife ile başlatılması doğru olmadığı gibi Eş'arilerin tekvin konusundaki tavrı haklıdır. Fiilî sıfatlar, Eş'arilere göre bil-fiil açıdan Allah'ın mahlukatı yaratmaya başlamasına nispetle muhdes iken; Mâtürîlere göre bil-kuvve açısından ezelde yaratmaya kâdir olmasına nispetle kadimdir. Eş'ariler, fiilî sıfatları bil-kuvve açısından kudret sıfatı içinde değerlendirdiği ve ezelde yaratmadan önce yaratmaya kadir olduğunu kabul ettikleri için, Eş'ariler ve Mâtürîdîler asıl olarak bil-kuvve açıdan ezeliyeti savunmaktadırlar.⁸² Bu mesele on asıl üzerinden incelenmektedir. Birinci asıl, Allah'tan başka yaratıcı olmadığını bilmeye, sonraki

78 Koca, a.g.m., s. 88.

79 Kemaleddin İbnü'l-Hümâm, *Kitabu'l-Müsâyere me'e şerhihi el-Müsamer*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979 s. 2-14; Gölcük, a.g.m., s. 81.

80 İbnü'l-Hümâm, *Kitabu'l-Müsâyere*, s. 15-57; Gölcük, a.g.m., s. 81.

81 İbnü'l-Hümâm, *Kitabu'l-Müsâyere*, s. 58-83; Gölcük, a.g.m., s. 81; Güzel, a.g.m., s. 78.

82 Şerafeddin Gölcük, "el-Müsâyere'den Bazı Tespitler", *Kemaleddin İbn-i Hümâm'ın Hayatı, Eserleri ve İlmî Kişiliği Sempozyum Tebliğleri*, 1993, s. 96, 97.

asıllar ise kulların kesb kudretine, kulun filinin kulun kesbi ve Allah'ın meşietle olduğuna, Allah'a hiçbir şeyi yapmanın vâcip olmadığına, hüsün ve kubuh konusuna, bir suçun karşılığı olmaksızın Allah'ın mahlûkata acı çektirmesi ve azap etmesi konusuna, Allah'ın nebileri göndermesinin muhal olmadığına ve Hz. Muhammed'in nübüvvetinin ispatına tahsis edilmiştir.⁸³ İbnü'l-Hümâm, Gazzâlî gibi nübüvvet konusunda ayrı bir rûkûn oluşturmamış, akliyyattan olan nübüvvetin imkânı ve ispatı konusunu ilahiyatın sonuna eklemiştir.

Kitabın dördüncü rûknü sem'iyat konusuna ayrılmıştır. Bu rûkûnde dokuz asla yer verilmiştir. Birinci asıl, haşr ve neşr, sonraki asıllar ise münker ve nekir, mizanın hak oluşu, sıratın cehennemini iki yakası üzere kurulmuş bir köprü olduğu, cennet ve cehennemini yaratılmışlığı, imamet, dört sahabenin fazileti ve imametini şartları konularına tahsis edilmiştir.⁸⁴

Kitabın sonunda yer alan hâtîmede ise iman konusu ele alınmıştır. Burada imanın lûgat ve ıstılah anlamı, imanın mütaallık olan şeyler, imanın artıp eksilmesi, imanın yaratılması, imanda istisna, imanın uykuda devam ettiği vb. imana dair ahkâm işlenmiştir. İbnü'l-Hümâm, iman ve İslâm kavramlarının mefhum olarak aynı anlama geldiğini, imanın artmadığını ve eksilmediğini savunarak Mâtürîdî görüşüne bağlı kalmıştır. Ona göre iman, Hz. Muhammed'i itikâd ve amel olarak tasdik etmektir. Ehl-i kitab Allah'ın birliğini kabul etse bile, Hz Muhammed'in kendilerine değil Arapların müşriklerine ve başkalarına peygamber olarak gönderildiğini söylediklerinden imanları geçerli olmaz. Zira geçerli ve sahih imanda Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmek esastır. Kitap "Ehl-i sünnet akidesinin izahı" başlığı ile sona ermektedir.⁸⁵

XIV. yüzyılda yazılan *el-Müsâyere* hem müteahhir kelâm mektebinin bir devamı hem de daha sonra yazılan felsefeden arındırılmış kelâm kitaplarının öncüsüdür. Mesela, XIX. yüzyılda bu alanda yazılan eserlerden olan *Risâletü't-Tevhîd*'de Abduh hemen hemen aynı plana bağlı kalmıştır.⁸⁶

B. *el-Müsâyere*'nin Şerh ve Hâşiyeleri

el-Müsâyere'yi İbnü'l-Hümâm'ın kendisi *Tavdîhu'l-Müsâyere* adıyla (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, AY, nr. 406) şerh etmiştir.⁸⁷ Ayrıca Manisa İl Halk Kütüphanesi Manisa Akhisar Zeynelzade koleksiyonunda (Arşiv nr. 45 Ak Ze 134)

83 İbnü'l-Hümâm, *Kitabu'l-Müsâyere*, s. 84-211; Gölcük, "el-Müsâyere", s. 81.

84 İbnü'l-Hümâm, *Kitabu'l-Müsâyere*, s. 212-284; Gölcük, "el-Müsâyere", s. 81.

85 İbnü'l-Hümâm, *Kitabu'l-Müsâyere*, s. 285-352; Gölcük, "el-Müsâyere", s. 81; a.mlf., "el-Müsâyere'den Bazı Tespitler", s. 99.

86 Sabri Hizmetli, "Kemaleddin İbn-i Hümâm es-Sivâsî'nin Kitabı'l-Müsâyere'si ve İslam Tarihindeki Yeri", *Kemaleddin İbn-i Hümâm'ın Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği Sempozyum Tebliğleri*, 1993, s. 58.

87 Gölcük, "el-Müsâyere", s. 81.

151 varaktan oluşan bir nüsha mevcuttur. Edirne’de Selimiye Kütüphanesi’nde (nr. 343) de bir nüshası mevcuttur.

1. Saduddin ed-Deyrî el-Hanefî (ö. 867/1462): *el-Müsâyere*’ye ilk şerh yazarlardandır.⁸⁸ Ancak günümüze ulaşan bir nüshası tespit edilmemiştir.

2. İbn Kutluboğa el-Hanefî: İbnü’l-Hümâm’ın talebesi olan Hanefî âlimi Kemaleddin İbn Kutluboğa, *Şerhu’l-Müsâyere fi’l-akâidi’l-münciye fi’l-âhire* adıyla şerh etmiştir. İbn Ebû Şerîf’in *el-Müsâmere bi Şerhi’l-Müsâyere*’si ile birlikte (Kahire, 1317/1900; Bağdat, 1962; İstanbul, 1979; Kahire, 2006) birçok defa yayınlanmıştır.⁸⁹

3. Kemaleddin İbn Ebû Şerîf eş-Şâfiî: İbnü’l-Hümâm’ın talebesi olan Şâfiî âlimi Kemaleddin İbn Ebû Şerîf *el-Müsâmere bi Şerhi’l-Müsâyere* adıyla bir şerh yazmıştır.⁹⁰ Hem Eş’arî hem de Mâtürîdî âlimlerince medreselerde okutulan eserin sadece İstanbul’daki kütüphanelerde elliye aşkın yazma nüshası bulunmaktadır. İbn Kutluboğa’nın şerhiyle birlikte (Kahire, 1317/1900; Bağdat, 1962; İstanbul, 1979; Kahire, 2006) birçok defa yayınlanmıştır.⁹¹

4. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid: Kahire Ezher Üniversitesi ikinci kısım müderrisi olan müellif *el-Müsâyere fi’l-ilmî’l-keîlâm ve’l-akâidi’t-tevhîdiyyeti’l-münciye fi’l-âhire* adıyla bir şerh yazmıştır. Eser Mısır’da 1929 yılında Mahmudiye et-Ticariyye matbaasında yayınlanmıştır. Melikiyye Kütüphanesi 201 numaralı kayıtlı bulunan el yazmayı esas alan şarih, *Müsâyere’nin* başka nüshalarıyla da mukayeseler yapmıştır. Şarih, *el-Müsâyere*’yi geleneksel şekilde şerh etmemiş, yalnızca açıklanması gereken kelime ve kavramları dilbilgisi ve ıstılah açısından izah etmiştir. Açıklamaları özellikle Allah’ın varlığı, sıfatları ve fiilleri ile imamet konularında yoğunlaşmıştır.⁹²

III. *Cevheretü’t-Tevhîd*⁹³

Eş’arî kelâmına bağlı olan İbrahim Lekânî’nin nazım şeklinde yazdığı bir akâid risalesidir. Müellifin tam adı Şeyh Ebu İshak Burhânuddin İbrahim b. İbrahim b. Hasan b. Ali el-Lekânî’dir. Ezher hocalarından olan ve mutasavvıf kimliğiyle de tanınan Lekânî, fıkhîta Mâlikî mezhebine bağlı olan Eş’arî bir kelâmcıdır.⁹⁴ Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte âlim olan oğlu Abdüsselam’ın hicri 971/1563 yılında doğduğu bilindiğine göre gençlik yıllarına

88 Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, c. 2, s. 1666; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu’l-ârifin*, c. 1, s. 385.

89 Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, c. 2, s. 1666; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu’l-ârifin*, c. 1, s. 830, 831; Talat Sakallı, “İbn Kutluboğa”, *DİA*, 1999, c. 20, s. 153.

90 Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, c. 2, s. 1666; Zirikî, *A’lâm*, c. 7, s. 53; Gölcük, “el-Müsâyere”, s. 81.

91 İlyas Çelebi, “İbn Ebû Şerîf, Kemaleddin”, *DİA*, 1999, c. 19, s. 441.

92 Hizmetli, a.g.m., s. 52, 53.

93 *Cevheretü’t-tevhîd* adlı eserin tanıtımı, hazırlamakta olduğum “İbrahim Lekânî’nin Kelâmî Görüşleri” adlı kitap çalışmamdan derlenmiştir.

94 Zirikî, *A’lâm*, c. 1, s. 28.

ait bir tahminde bulunmak mümkündür. Mısır'da Demenhûr şehri yakınlarındaki Lekâne adlı yerleşim merkezinde dünyaya gelmiştir. 1041/1632 yılında hac farizasını yerine getiren Lekânî dönüş yolu üzerindeki Akabe (Eyle) yakınlarında vefat etmiş ve öldüğü yerde defnedilmiştir.⁹⁵

Sûfi meşrep bir ulema ailesine mensup olduğu anlaşılan İbrâhim el-Lekânî'nin tahsil hayatına dair fazla bilgi yoksa da onun Mısır'daki Mâlikî ulemâsı arasında seçkin bir mevki kazandığı, Ezher'de müderrislik yaptığı yolundaki kayıtlara ve telif ettiği eserlere bakılarak iyi bir öğrenim gördüğü söylenebilir.⁹⁶ O, döneminde fıkıh, hadis ve kelâm alanında uzman birisi olarak kabul edilirdi. Yaşadığı dönemde Kahire'de ilmüne müracaat edilen nadir âlimlerden olup zamanının çoğunu ders vererek değerlendirirdi. Heybetli ve dirayetli bir yapıya sahip olan Lekânî, döneminde devlet tarafından sözü dinlenen bir âlimdi. Şeriatı ve hakikati cemedan âlimlerdendi.

Lekânî'nin 144 beyitten oluşan *Cevheretü't-Tevhîd* adlı risâlesini, şeyhi Ebü'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Osman eş-Şernûbî'nin (ö. 994/1586) işaretleriyle bir gecede yazdığı rivayet edilmektedir.⁹⁷ Fıkıhta Mâlikî mezhebine mensup olan Şehabeddin Şernûbî, Celaleddin es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) mensup olduğu Desûkiyye tarikatının bir kolu olan Şernubiyye'yi kurmuştur. Şernubiyye kolu günümüzde de Mısır'da faal tarikatlar arasında yer almaktadır.⁹⁸

Lekânî'ye göre kitaplara verilen isimlerin Kuran ve vahiy ile benzerlik arz etmemesi gerekmektedir. Mesela, “mefatihü'l-ğayb”, “el-âyatu'l-beyyînât” gibi hakka ortaklık eden ifadeler veya “İsra ve Miraç” gibi Hz. Peygamber'in İsrâ ve Mirac olayıyla rekabet ifade eden başlıklar kullanmak câiz değildir. Bu hassasiyete sahip olan Lekânî, ilim talebelerini kelâm ve usûlü'd-din ilmini öğrenmeye teşvik etmek için eserinin adını *Cevheretü't-tevhîd* şeklinde tespit etmiştir.⁹⁹ Ona göre ilk dönem, kelâm ve usulü'd-din ilmi, Allah'ın zatı, sıfatları, nübüvvet ve semiyat bahisleriyle yetinmiştir. Daha sonra bid'at ehli türeyip bunlarla İslâm âlimleri arasında cedel ve münazaralar artış gösterince, kelâmî meseleleri araştırmada derine dalındı. Bunun üzerine mütekaddimîn kelâm ve usul âlimleri, bid'at ehlinin birçok meselede ortaya attığı şüpheyi ve fesadı bertaraf ettiler. Dalâletlerini insanlardan gizlemek için bu şüphelerini birçok felsefi kurullarla karıştırdılar. Öyle ki dinî bilgisi az olanlara, örümcek evinden daha zayıf olan fikirlerini sağlam bir

95 Kettânî, *Fihrisu'l-fehâris*, c. 1, s. 130; Muhammed Emin b. Fadlullah Muhibbi, *Hulâsatu'l-eser fi â'yâni'l-karni'l-hâdi'l-aşer*, Matbaatü'l-Vehbiyye, 1284/1884, c. 1, s. 8; Metin Yurdağür, “Lekânî, İbrahim b. İbrahim”, *DİA*, c. 27, s. 130, 131.

96 Emrullah Yüksel, “Cevheretü't-Tevhid”, *DİA*, c. 7, s. 457.

97 Muhibbî, *Hulâsatu'l-eser*, c. 1, s. 6.

98 Mehmet Demirci, “Desûkiyye”, *DİA*, 1994, c. 9, s. 212.

99 Lekânî, Burhaneddin İbrahim Malikî el-Eş'arî, *Şerhu'n-Nâzım ale'l-Cevhere ve hüve's-Şerhu's-sâğır el-müsemâm Hidâyetü'l-mürîd li-Cevheretü't-tevhîd*, thk. Mervan Hüseyin Muhammed Abdussalihin el-Bicâvî, Kahire: Dâru'l-Basair, 1430/2009, s. 156, 158, 159.

esas üzerine bina ettiklerini vehmettirmeye çalıştılar. Kâdî Beyzâvî, Adûdüddin el-Îcî gibi müteahhirîn âlimleri bu şüphe ve ilzamları def etmekle ve bu kural ve esasları yerle bir etmekle meşgul oldular. Maksatlarını gerçekleştirmek, bid'at ehlinin fasit görüşlerini izah ve sahih olanı fasid olandan ayırmak için felsefeyi kelâm ilmine dâhil etmek zorunda kaldılar. Bundan dolayı kelâm ve usulü'd-din ilminin öğrenilmesi zorlaştı. Bu ilmi talep eden kişi için özellikle meselelerin kısa ifade edildiği durumlarda maksadın anlaşılması o kadar zorlaştı ki, iş neredeyse bilmeceye dönüştü.¹⁰⁰ Lekânî'ye göre kelâm ve usulü'd-din ilminde meseleleri izah ederken sözü uzatmak talebeyi yorar, sözü kısa kesmek ise maksadın anlaşılmasına sebep olur. Bundan dolayı itikâdî meselelerin öğretilmesinde orta yolun takip edilmesi gerekir.¹⁰¹ Lekânî'ye göre kelâm ilminde telif edilen eserler iki farklı tarzda yazılmıştır: Birincisi, meseleleri delilleriyle ve onlara yöneltilen şüpheleri cevaplarıyla bir araya getirerek yazılan eserler. İcî'nin *el-Mevâkıf*'ı, Taftazânî'nin *Makâsıd*'ı ve Beyzâvî'nin *Tavâliu'l-Envâr*'ı bu tarz eserlerdendirler. İkincisi ise Ömer en-Nesefî'nin *Akâid*'i gibi meseleleri şüphe ve delillerinden tecrid ederek yazılan eserlerdir. Bu tarz eserlerin amacı meseleleri icmâlî bir şekilde özetleyerek ve anlatımı kolaylaştırarak insanların kalplerini bu ilme cezbetmek, meselelerin tafsilâtını eğitim-öğretim yoluyla talebeye sunmaktır. Lekânî de *Cevheretü't-tevhîd*'i ikinci amaçla kaleme almış,¹⁰² şerhinde ise ikisi arası orta bir yolu takip etmiştir.

A. *Cevheretü't-tevhîd*'in İçeriği

Eserde yer yer muhafazakâr bir temayül sezilmekle birlikte genellikle konular Eş'ariyye ekolüne uygun bir metotla işlenmiş, şerhinde zaman zaman aklî delillere başvurulmuş, i'tizâlî ve felsefî görüşler tenkit edilmiştir.¹⁰³ Lekânî, eserini her ne kadar Eş'arî ekolüne uygun yazsa da şerhte Eş'arî ve Mâtürîdî mezheplerinin ihtilaf ettikleri konularda karşılaştırma yapmış ve Osmanlı döneminde iki mezhebin meczedilmesiyle gelişen Ehl-i sünnet algısına katkıda bulunmuştur. Usulü'd-dîn konularını özetlemeyi hedeflediği için oldukça veciz ifadelerle kaleme alınan beyitler şerh olmadan anlaşılması zor olduğu için üzerine birçok şerh yazılmıştır. Veciz bir Arapça ile kaleme alınan manzumenin muhtevasını sırasıyla ilâhiyyât, nübüvât ve sem'îyyât konularının yer aldığı üç bölümde incelemek mümkündür. Müellif risaleye hamdele ve salvele ile başladıktan sonra, usulü'd-dîn'in, dinî konuları açıklamak için gerekli olduğunu ancak uzun izahlardan dolayı gereken

100 Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, s. 137-139.

101 Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, s. 147.

102 Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, s. 164, 165.

103 Yüksel, a.g.m., s. 458.

ilgiyi görmemesi sebebiyle özetlenmesi gerektiğini belirtmektedir. Ona göre dinen mükellef sayılan her Müslüman akâidin ana konularını bilmekle yükümlüdür.¹⁰⁴

İlahiyât bölümünde Allah'ın varlığı konusuna hudûs delili ile temas eden Lekânî, kişinin önce kendi nefesine sonra da âleme bakması gerektiğini ve kâinatın a'yân ve a'râz olmak üzere iki kısma ayrıldığını belirtilir. Ardından iman ile İslâm'ın tarifi ve iman-İslâm ilişkisi üzerinde durur. Allah'ın sıfatları Senûsî akâidinde olduğu gibi vâcip, muhal ve câiz şeklinde tasnif edilir. Vacip sıfatlar; zatî, selbî ve sübûtî sıfatlar şeklinde ele alınır. Allah hakkında iman edilmesi vacip olan sıfatlar Senûsî akâidi gibi yirmi maddede ifade edilir. İlâhî isimlerin tevkîfliğine, zihinde teşbih uyandırabilecek nasların te'vile tâbi tutulması veya Allah'ın ilmine havale edilmesi gerektiğine işaret edilir. Allah'a isnat edilmesi câiz olmayan sıfatlar üzerinde de durulur. Allah'ın fiilî sıfatları ise câiz kısmında ele alınır. Manzumede kullara ait fiillerin onların keshbî olduğu ve Allah tarafından yaratıldığı, ancak kendilerinin de bu fiilleri icra etmeleri sebebiyle sorumlu oldukları belirtilir. Ayrıca aslah fikrinin reddi, Allah'ın fiillerinin illet ile ilişkisi, kazâ ve kader, rü'yetullah gibi meselelere yer verilerek ilâhiyyât konuları tamamlanır.¹⁰⁵

Nübüvvât bahsinde ise nübüvvetin imkânı, peygamberlerin vâcip, muhâl ve câiz olan sıfatları, nübüvvetin mucize ile ispatı, Hz. Muhammed'in nübüvveti ve mucizeleri, peygamberler arasındaki üstünlük farkı, ashabın dereceleri, ashabi tenkit etmekten sakınmanın gereği gibi konular işlenmiştir.¹⁰⁶ Sem'iyât kısmında ise meleklerle iman, ölümün, ruhun ve aklın hakikati, ruhların kabzedilmesi, ecelin tek olması, kabir hayatı, münker-nekir, ba's, cismanî haşır, hesap, amel defterlerinin alınması, mizan, sırat, cennetin ve cehennem şu an yaratılmış olması ve ebediliği, kevser havuzu, şefaât, ma'dûmun şeyliği, cevher-i ferd gibi itikâdî ve kelâmî diğer konular üzerinde durulur. Ayrıca dinde can, mal, neseb ve aklın korunmasının vücubu ile küfrün sebepleri ve irtidadın hükmü üzerinde de durulur. Burada imam atanmasının aklen değil, şer'an vâcip olduğu, imametın dinî bir rükün olmadığı ve ancak devlet başkanının küfrü sebebiyle azledilebileceği üzerinde durulur. Eserde emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker konusu ile ilgili olarak, dedikodu, gıybet, ucb, kibir, haset, rüya, cedel gibi kötü hasletlerden, İslâm'da meşrû olan münâzara adabından bahsedilerek tasavvuf ve ahlak konusuna da yer verilmiş, sefein ahlâkına tabi olmanın teşvik edilmesi bağlamında sünnete ittiba ve bid'atlardan kaçınma konusuna temas edilmiştir.¹⁰⁷ Böylece ilim talebesinin öğrenmesinde faydası olan kelim, usul ve tasavvuf ilmine dair bazı temel meselelere değinilmiştir.

104 Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, s. 47, 61-190; Yüksel, a.g.m., s. 458.

105 Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, s. 48-50, 223-664; Yüksel, a.g.m., s. 458.

106 Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, s. 50-51, 667-930; Yüksel, a.g.m., s. 458.

107 Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, s. 52-55, 933-1413; Yüksel, a.g.m., s. 458.

Tasavvufî meselelerin itikadi ve kelamî bir esere eklenmesi günümüzde dikkat çekilen akıl ve kalp dengesinin tekrar kurulması açısından önemlidir. Zira naklî beyan, aklî burhan ve kalbî irfan cem edilmeden İslamî ilimlerin ihya edilmesi ve günümüz müslümanlarına itidalli bir ruh kazandırması zor gözükmemektedir.

B. *Cevheretü't-tevhîd* Üzerine Yazılan Şerh ve Hâşiyeler

Cevheretü't-Tevhîd ilk defa 1241/1826 yılında Bulak'ta, daha sonra da çeşitli mecmualar içinde yayımlanmıştır (*Mecmûu mühimmâti'l-mütün*, Kahire 1273; *Mecmûu'l-mütünü'l-kebîr*, Kahire 1378/1958). Ayrıca J. D. Luciani tarafından Fransızca'ya çevrilmiş ve bazı notlar eklenerek 1907 yılında neşredilmiştir.¹⁰⁸ *Cevheretü't-tevhîd* en çok Bâcûrî şerhiyle, hem ülkemizde hem de başta Ezher Üniversitesi olmak üzere diğer Müslüman beldelerde okutulan eserlerdendir.¹⁰⁹

Eser üzerindeki ilk çalışmaları bizzat müellifi İbrâhim el-Lekânî yapmıştır. Lekânî *Cevheretü't-Tevhîd*'e büyük, orta ve küçük hacimli olmak üzere üç ayrı şerh yazmıştır.¹¹⁰

1. *Umdetü'l-Mürîd li-Cevhereti't-Tevhîd*: Büyük boyda iki ciltten meydana gelen bu hacimli şerhin 1. cildi 264, 2. cildi ise 319 varaktır (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, nr. 623-624). Mütekaddimîn ve müteahhirîn devri Eş'arî-Mâlikî âlimlerinin görüşlerine, kullandıkları delillere, ittifak ve ihtilâf ettikleri noktalara geniş biçimde yer verilen eser, son döneme ait hacimli kelâm kitaplarından biridir.¹¹¹ Beşîr Berhân tarafından tahkiki yapılan eser, 2015 yılında Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye tarafından Beyrut'ta iki cilt olarak yayınlanmıştır.

2. *Telhîsü't-tecrîd li-Umdeti'l-mürîd*: Lekânî'nin 1035 yılında Kadızâde için telif ettiği bu eser *Umdetü'l-mürîd*'in muhtasarıdır.¹¹² Bizzat Lekânî, eserine *Telhîsü't-tecrîd* adlı bir şerh yazdığını söylemektedir.¹¹³ Bu eserin 413 varaklı bir el yazması Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde (Arşiv numarası: 45 Hk 977) bulunmaktadır.¹¹⁴

3. *Hidâyetü'l-mürîd li-Cevhereti't-tevhîd*: Lekânî'nin kelâm ilmini öğrenmeye başlayanlar için yazdığını belirttiği bu şerh, *Cevheretü't-tevhîd*'e yaptığı şerhlerin en küçüğüdür. Bu eser Mervan Hüseyin Muhammed el-Ezherî tarafından tahkiki yapılarak yayınlanmıştır. Bu şerhte önemli Eş'arî kelâmcılarına ait

108 Yüksel, a.g.m., s. 457.

109 Ahmet Saim Kılavuz, "Bâcûrî", *DİA*, 1991, c. 4, s. 416.

110 Muhibbi, *Hulasatu'l-eser*, c. 1, s. 6; Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, s. 62; Hüseyin Muhammed Abdussalihin Mervan, *Hidâyetü'l-mürîd* (önsöz), Dâru'l-Basair, 1430/2009, s. 26-28.

111 Yüksel, a.g.m., s. 457.

112 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. 1, s. 620; Yüksel, a.g.m., s. 457.

113 Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, s. 62.

114 http://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=71455# erişim: 04.03.2015.

eserlerden nakiller yapılır, belli başlı kelâmcıların farklı görüşlerine ve delillerine temas edilir.¹¹⁵

İbrâhim el-Lekânî'den sonra *Cevheretü't-tevhîd* üzerine yapılan çalışmaların ilki oğlu Abdüsselâm'a (1078/1668) ait olup üç şerh yazmıştır.¹¹⁶

4. *İthâfu'l-mecîd bi Kifâyeti'l-Mürîd*: Abdüsselâm'ın yazdığı en kapsamlı şerhtir.

5. *İrşâdü'l-mürîd*: Abdusselâm'ın, *Umdetü'l-mürîd*'i özetleyerek hazırladığı eserdir.¹¹⁷

6. *İthâfü'l-mürîd*: Abdusselâm'ın, talebelerinin isteği üzerine *İrşâdü'l-mürîd*'i genişleterek 1047 (1637) yılında telif ettiği şerhtir.¹¹⁸ Bu eser üzerine birçok hâşiye yazılmış, defalarca Kahire'de basılmış ve Ezher'in lise kısmında yıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur. Ezher şeyhlerinden Şeyh Muhammed el-Emîr el-Malîkî (ö.1232/1822 tarafından *Hâşiye alâ İthâfi'l-mürîd* adıyla bir hâşiye de yazılmıştır. Muhammed el-Emîr'in eseri bu alanda yazılan en meşhur hâşiyedir.¹¹⁹ Bu hâşiye Ahmed Ferid el-Mezîdî tarafından tahkik edilerek (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001) yayımlanmıştır.

İthâfü'l-mürîd şerhi üzerine yazılan hâşiyelerden bazıları şunlardır: ¹²⁰

- *Hâşiyetü's-Şeyh Ali b. Hızır b. Ahmed el-Amrûsî Mâlikî el-Ezherî* (ö. 1173/1759).¹²¹
- Şeyh Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Hasanî es-Süheymî (ö. 1181/1767), *el-Mezîd alâ İthâfi'l-mürîd bi şerhi Cevherit-tevhîd*.
- *Hâşiyetü's-Şeyh el-Melvi Ahmed b. Abdulfettah* (ö. 1181/1767).
- *Hâşiyetü's-Şeyh Ahmed el-Cevherî el-Halidî eş-Şâfiî* (ö. 1181/1767).
- *Hâşiyetü's-Şeyh İsa el-Berrâvî eş-Şâfiî el-Ezherî* (ö. 1182/1768).¹²²
- *Hâşiyetü's-Şeyh Ali es-Sâidî el-Adevî el-Mâlikî* (ö. 1189/1775).
- *Hâşiyetü's-Şeyh Ahmed b. Ali eş-Şinwânî eş-Şâfiî* (ö. 1233/1818). Melik Suud Üniversitesi'nde (nr. 214/106) bir nüshası vardır. ¹²³
- *Hâşiyetü's-Şeyh Muhammed Said b. Ahmed* (ö. ?).
- *Hâşiyetü Ebil-Favz Muhammed el-Halfevî* (ö. ?).

115 Yüksel, a.g.m., s. 458.

116 Muhibbi, *Hulasatu'l-eser*, c. 1, s. 6, 7.

117 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. 1, s. 620.

118 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. 1, s. 620; Ziriklî, *A'lâm*, c. 3, s. 355; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, c. 5, s. 222.

119 Yüksel, a.g.m., s. 458.

120 Mervan, *Hidâyetü'l-mürîd*'in Önsözü, Dâru'l-Basair, 1430/2009, s. 26-28. Hâşiyelerin müstakil bir ismi olmadığı için müelliflerine zıfâfe edilerek zikredilmiştir.

121 Ziriklî, *A'lâm*, c. 4, s. 284; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifin*, c. 7, s. 86.

122 Ziriklî, *A'lâm*, c. 5, s. 100.

123 Ziriklî, *A'lâm*, c. 7, s. 19.

7. Ebu Osman Said b. İbrahim Kudûrî el-Cezâirî (ö. 1066/1656): *Cevheretü't-tevhîd*'e bir şerh yazmıştır.¹²⁴

8. Şeyh Abdulber b. Abdullah el-Uchûrî eş-Şâfiî el-Mısrî (ö. 1070/1660): *Fethu'l-karibi'l-mecid bi şerhi Cevhereti't-tevhîd* bir şerh yazmıştır.¹²⁵

9. Şeyh Ali b. Muhammed et-Temimi es-Sefâkîsî (ö. 1118/1706'dan sonra): *Takribu'l-ba'îd ile Cevhereti't-tevhîd* adıyla bir şerh yazmış ve yayınlanmıştır.¹²⁶

10. Şeyh Muhammed b. Abdurrahim b. Muhammed b. Harîzî el-Hüseynî el-Mâlikî (1120/1708'den sonra): *el-Kevâkibu'd-dürriyye fi dalli dlfâzi'l-Cevhereti'l-Lakânîyye fi ilmi't-tevhîd*.

11. Şeyh Abdul-Mu'tî b. Sâlim b. Ömer eş-Şibli es-Semlevî (ö. 1127/1715): *Keşfu'l-esrâri'l-muharrer el-kâmine fi elfâzi'l-Cevhere* adıyla bir şerh yazmıştır.¹²⁷

12. Abdulmu'tî b. Selîm b. Ömer es-Semillâvî (ö. 1127/1715): *Şerhu Cevhereti't-Tevhîd* adıyla bir şerh yazmıştır.¹²⁸

13. İsa b. Ahmed b. İsa el-Berâvî el-Şâfiî el-Ezherî (ö. 1182/1768): *Şerhu Cevhereti't-tevhîd* adıyla bir şerh yazmıştır.¹²⁹

14. Şeyh Ahmed b. Muhammed es-Sâvî el-Mâlikî (ö. 1241/1825): *Şerhu's-Sâvi ale Cevhereti't-tevhîd* adıyla bir şerh yazmıştır. 1222/1805 yılında yazılan bu eser Dr. Abdulfettah el-Bazm tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.¹³⁰ İmam Sâvî'nin şerhi Mithat Acat ve Beytullah Acat tarafından (Nida Yayıncılık, 2011) Türkçeye tercüme edilmiştir.

15. Şerhu's-Şeyh Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahim el-Ferdî el-Hantumânî (ö. 1254/1836).

16. Şeyh İbrâhim el-Bâcûrî Şâfiî el-Ezherî (ö. 1277/1860): *Tuhfetü'l-mürîd alâ Şerhi Cevhereti't-tevhîd* adıyla bir şerh yazmıştır.¹³¹ Bâcûrî, Ezher hocaların-

124 Nuhayd, *Mu'cemu a'lâmi'l-Cezâir*, c. 1, s. 259.

125 Melik Suud Üniversitesi'nde (Evkaf, 2/232, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, c. 1, s. 199) yaprakları dağılmış bir nüshası var. Ziriklî, *A'lâm*, c. 3, s. 273; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, c. 5, s. 77.

126 Ali b. Muhammed et-Temimi es-Sefâkîsî, *Takribu'l-ba'îd ile Cevhereti't-tevhîd* thk. el-Habib b. Tâhir Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1429/2008.

127 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetül-Ârifîn*, c. 1, s. 622.

128 Ziriklî, *A'lâm*, c. 4, s. 155.

129 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetül-ârifîn*, c. 1, s. 811.

130 Ahmed b. Muhammed es-Sâvî Mâlikî, *Şerhu's-Sâvi ale Cevhereti't-tevhîd*, thk. Abdulfettah el-Bazm, Beyrut: Dâru İbn-i Kesîr, 1999.

131 Ziriklî, *A'lâm*, c. 1, s. 71.

dandırBu alanda yazılmış en önemli şerhlerden birisidir. Ali Cum'a Muhammed eş-Şâfî tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.¹³²

17. Şerhu's-Şeyh Muhammed Hattâbî en-Nablûsî ed-Dimeskî el-Hanbelî (ö. 1323/1902). Sonradan Hanefî olduğu belirtilen müellif, Hindistan'da vefat etmiştir.

18. Şeyh Muhammed b. Muhammed Hayruddin el-Hanîfî el-Halebî (ö. 1342/1923): *el-Minhâcî's-sedid fî Şerhi Cevhereti't-tevhîd* adıyla bir şerh yazmıştır. Muhammed Abduh'un talebelerinden olan müellifin şerhi yayınlanmıştır.¹³³

19. Şeyh İbrahim el-Merğînî el-Mâlikî et-Tunûsî (ö. 1349/1930): *Buğyetü'l-mürîd li Cevhereti't-tevhîd* adıyla bir şerh yazmıştır.¹³⁴

20. Şerhu's-Şeyh Muhammed el-Adevî (ö. 1355/1936): Ezher şeyhlerindedir. Bu eser Kahire'de Mektebetü'l-Halebî tarafından yayınlanmıştır.

21. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (ö. ?): *en-Nizâmü'l-ferîd bi-tahkiki Cevhereti't-tevhîd* adıyla bir şerh yazmıştır. Kahire'de 1375/1955 yılında yayınlanmıştır.

22. İbrahim Muhammed İbrahim Hureyb (ö. ?): *er-Ra'yu's-sedid fî Şerhi Cevhereti't-tevhîd* adıyla bir şerh yazmıştır. Bu eser Kahire'de 1405/1985 yılında iki cilt şeklinde basılmış olup Ezher Üniversitesi'nde akîde ve felsefe bölümünde ders kitabı olarak hazırlanmıştır.

23. Şeyh Nuh Ali Selman (ö. ?): *Muhtasarü'l-müfid Şerhu Cevhereti't-tevhîd*, Ürdün'de Dâru'r-Râzî tarafından 1420/1999 yılında yayınlanmıştır.

24. Hüseyin b. Ömer b. Ali b. Alevî el-Felembânî (ö. ?): *Fethu'l-mecid fî Şerhi Cevhereti't-tevhîd*, Kahire'de Matbaatu's-Şark tarafından yayınlanmıştır.

25. Şeyh Abdülkerim et-Tettân ve Muhammed Edib el-Keylânî: Halen Ezher'de hocalık yapıyor olup *Avnü'l-mürîd li-Şerhi Cevhereti't-tevhîd fî akideti ehli's-sünne ve'l-cemâa* adıyla bir şerh yazmışlardır. Eser, iki cilt olarak Suriye'de yayınlanmıştır.¹³⁵

26. Abdusselam Şâkir: *Ta'likâtu'l-müfid alâ manzûmeteyn Cevhereti't-tevhîd ve Bed'i'l-Emâlî* adıyla bir eser yazmıştır. Kısa notlarla izahların yapıldığı bu şerhe dört eser kaynaklık etmiştir: Abdusselam el-Lekânî'nin *İthâfu'l-mürîd*'i, Sâvî'nin

132 Şeyh İbrâhîm el-Bâcûrî Şâfî el-Ezherî, *Tuhfetü'l-mürîd alâ Şerhi Cevhereti't-tevhîd*, thk. Ali Cum'a Muhammed eş-Şâfî, Kahire: Dâru's-Selâm, 1422/2002.

133 Muhammed b. Muhammed Hayruddin el-Hanîfî el-Halebî, *el-Minhâcî's-sedid fî Şerhi Cevhereti't-tevhîd*, Beyrut: Dar-u İbn-i Hazm, ts.; Halep: Matbaatu'l-İlmiyye, 1342.

134 İbrahim el-Merğînî el-Mâlikî et-Tunûsî, *Buğyetü'l-mürîd li Cevhereti't-tevhîd*, Tunus: Tunus Matbaası, 1938.

135 Şeyh Abdülkerim et-Tettân ve Muhammed Edib el-Keylânî, *Avnü'l-mürîd li-Şerhi Cevhereti't-tevhîd fî akideti ehli's-sünne ve'l-cemâa*, râcaahu ve kaddeme lehu: Abdülkerim Rufâî, Vehbi Süleyman Elbânî, Dımaşk: Dâru'l-Beşair, 1415/1994.

Cevhere şerhi, Bâcûrî'nin *Tuhfetü'l-mürîd*'i ve Aliyyu'l-Kârî'nin *Dav'u'l-meâlî alâ metni Bed'i'l-Emâlî* adlı eseri. Bu eser Dimaşk'ta 1422 yılında yayınlanmıştır.

Sonuç

Selef, kelâm ve felsefe metotlarının farklılaşmasının sebeplerinden biri de hedef kitlenin farklılaşmasıdır. Selef metodu daha çok avamın anlayış kapasitesine hitap eden bir üslubu takip eden itikâdî eserler kaleme alırken, felsefe metodu daha çok entelektüel bir kesimin kavrayışına hitap eden bir üslubu takip etmektedir. Kelâm metodu ise her iki kesime hitap etmeyi hedeflediği, İslâm itikâdını ispat ve izah edip şüpheleri izale ederek ikna etmeye çalıştığı için, bu alanda hem *itikâdî kelâm* hem de *felsefî kelâm* diye ifade ettiğimiz eserler yazılmıştır. *İtikâdî kelâm* eserlerinin *itikâdî* eserlerden ayrıldığı nokta, naklîn zâhiri yanında akli tevillere de yer vermesidir. Zira teşbihe düşülme tehlikesi olduğunda tevil bir ihtiyaçtır. *Felsefî kelâm* eserlerinin *felsefî* eserlerden ayrıldığı nokta ise burhânî akli delillere ve felsefî konulara çokça yer vermesine rağmen naklî delil ile ispat edilen itikâdî kabulleri akli tevillerin önüne almasıdır.

Bu doğrultuda yukarıdaki açıklamalardan hareketle felsefi tartışmalardan arındırılmış itikâdî kelâm metinleri mantık ilmi ve felsefi izahlarla zenginleştirilen kelâmî eserlerden ilim talebesinin ve geniş halk kesiminin faydalanabilmesini sağlamak için yazılmıştır. Ancak, felsefi tartışmalar arındırılırken, akıl, ruh, cevher, araz vb. bazı felsefi kavramlar muhafaza edilmiş ancak belirli problemlere cevap mahiyetinde öz bilgiler verilmiştir. Ayrıca bu eserlerin yazılmasında, İbn Rüşd felsefesinin ve İbn Teymiyye selefilığının kelâmî metoda yönelttiği eleştirilerin de etkisi olmuştur. Böylece hem akli hem de naklî delili ihmal etmeyen, cedel yerine burhânî ve beyânî yöneme göre yazılan itikâdî eserlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu metinlerden mantuk ve usûlü'd-dînin deliller kısmının çıkarılmasının önemli bir sebebi, akli delillerin mantıkta, naklî delillerin ise usûlü'l-fıkhta öğretilmesidir. Felsefi izah tarzı ise *Şerhu'l-Mevâkıf* ve *Şerhu'l-Makâsıd* adlı eserlerde yeterince işlenmektedir. Bu sebeple tekrara yer vermemek adına bu konulara fazla girilmemiştir. Fetih dönemlerinde muhatapları İslâm'a davet etme faaliyeti felsefi kelâma duyulan ihtiyacı artırırken, sonrasında Müslüman halka dönük faaliyetlerin itikâdî kelâma olan ihtiyacı gündeme getirdiği de söylenebilir.

Bu doğrultuda Osmanlı döneminde yazılan eserler arasında, Senûsî'nin *Ümmü'l-berâhîn*'i, İbnü'l-Hümâm'ın *el-Müsâyer*'i ve İbrahim el-Lekânî'nin *Cevheretü't-tevhîd*'i dikkati çekmektedir. Bu üç eser içerikleri ve takip ettikleri yöntem itibarıyla itikâdî meseleleri ilim talebesine ve halka kelâmî bakış açısıyla yoğunlaşmış bir şekilde sunmayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda felsefi tevillerin meydana getirdiği medrese tekke ayrışmasını azaltarak, kelâm ve tasavvuf geleneğini dengeli bir şekilde yakınlaştırmaya çalışmışlardır. Bu tür itikâdî kelâm eserleri, toplumda ortaya çıkan sûfi, selefi ve felsefi kutuplaşmalara karşı ilim ehlinin ve halkın ihtiyaç duyduğu eserlerdir. Sahih bir itikâda sahip olmayan

kişilerin mensup olduğu sūfî, selefî ve felsefî akımlar toplumu kendi anlayışı dışındakileri tekfir edip dışlayan bir fitneye yönlendirir. Bundan dolayı toplumdaki farklı insan topluluklarını, farklı özelliklerini ve seviyelerini göz önünde tutarak üç kademeli yeni itikâdî eserler yazılmalıdır. İlk seviyede itikâd ve kelâmın usul ve kaideleri özetlenerek aklî ve naklî delilleri arasında güçlü birer delil ile birlikte sunulmalıdır. Bu metinler özde icmâ edilen hakikatlere uygun kısa ve anlaşılır bir üslupla hazırlanmalı ve maddeler halinde kolay öğrenilebilir hatta ezberlenebilir olmalıdır. İkinci seviyede usul ve esasların izahı yapılmalı, lafzî ihtilaflar özü itibarıyla sunulmalı, kat'î ve zannî olan meseleler ayırt edilmeli, kat'î delillere aykırı görüşler güncellenmiş delillerle ilzam edilmelidir. Eleştiride şahıslar değil, fikirler dikkate alınmalı ve Müslüman olduğunu söyleyen bir kişiyi tekfir etmekten kaçınılmalıdır. Üçüncü seviye eserlerde ise kat'î ve zannî meselelerin ayrılmasına sebep olan istidlal yöntemi izah edilmeli, zannî meselelerde kat'î ilkelere muhalif olmayan muhtemel selefî, tasavvufî ve felsefî izahlar ile teviller ortaya konarak muhakeme gücü ve geniş bakış açısı konusunda muhataba meleke kazandırılmalıdır. İhtilafların izahında ise şema ve tablolardan faydalanarak farklılıklar göz önüne serilmelidir. Bireysel şüpheler toplumun genelinde varmış gibi herkese aynı yöntemi uygulamaktan, ihtiyaç olmadıkça ve kişinin İslâmî birikimi yeterli olmadıkça üçüncü seviye eserler okutmaktan kaçınılmalıdır. Zira bu durum, hasta olmayan zayıf bir bünyeye ilaç vermeye benzer.

Osmanlı Döneminde Felsefî Tartışmalardan Arındırılmış Önemli Kelâm Metinleri

Vezir HARMAN

Özet

Felsefî kelâmın zirve yaptığı *Şerhu'l-Makâsıd* ve *Şerhu'l-Mevâkıf* gibi eserler Osmanlı dönemi medreselerinde okutulmasına rağmen, felsefî kelâm eserleri yerine yeni kelâm eserlerinin yazımı tercih edilmiştir. Makalede bunun tercih edilmesinin muhtemel sebepleri üzerinde durulmuş ve Osmanlı döneminde yazılan üç kelâm metni yazarları ve şerhleri ile birlikte tanıtılmıştır: Senûsî'nin *Ümmü'l-Berâhîn*'i, İbnü'l-Hümâm'ın *Müsâyere*'si ve İbrahim Lekânî'nin *Cevheretü't-Tevhîd*'i.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Medrese, İtikad, Kelâm, Felsefe.

***Kalam* Texts As Adjusted From Philosophical Debates in the Ottoman Period**

Vezir HARMAN

Abstract

Although works such as *Sharh al-Makasid* and *Sharh al-Mawakif* were taught at the *madrasas* a time when philosophical theology (*kalam*) was most popular, *kalam* constituted the preferred field in which most new works were penned. This article dwells on the reasons for this choice and introduces three works of *kalam* taught in the Ottoman *madrasas* together with their authors: Sanusi's *Umm al-Barahin*, Ibn al-Humam's *al-Musayara* and Ibrahim Laqani's *al-Jawhara al-Tawhid*.

Keywords: *Ottoman Thought, Madrasa, Faith, Kalam, Philosophy.*

